

SKÅS

4 • 2008

SUOMEN KESKIAJAN ARKEOLOGIAN SEURA • SÄLSKAPET FÖR MEDeltidsarkeologi I FINLAND

SKAS

SUOMEN KESKIAJAN ARKEOLOGIAN SEURA
SÄLLSKAPET FÖR MEDELTIDSARKEOLOGI I FINLAND
TURUN YLIOPISTO 2008

Suomen keskiajan arkeologian seuran jäsenlehdessä julkaistaan tietoa yhdistyksen toiminnasta ja keskiajan arkeologiaan liittyvistä seminaareista ja tapahtumista. Lehdessä julkaistaan artikkeleita, kirja- ym. arvosteluja sekä muista keskiajan ja uuden ajan arkeologiaan liittyviä juttuja.

Kirjoittajia pyydetään toimittamaan julkaitavaksi tarkoitettu aineisto päätoimittajalle viimeistään kuukautta ennen lehden julkaisupäivää. Tekstit toimitetaan CD-romilla tai sähköpostitse liitetiedostoina Microsoft Word- tai rtf- tiedostomuotoon tallennettuina ja ilman tekstiin tehtyjä muotoiluja. Pitkiin artikkeleihin liitetään alle 100 sanan englanninkielinen abstrakti.

Kuvat (viivapiirrokset, mustavalkokuvat, värikuvat ja diat) lähetetään joko alkuperäisinä jolloin ne palautetaan kirjoittajalle lehden ilmestymisen jälkeen, tai digitaalisena CD-romilla. Yksittäisiä kuvia voi lähettää liitetiedostona sähköpostissa vain erikseen sovittaessa. Mustavalkoiset viivapiirrokset lähetetään GIF-tiedostomuodossa ja valokuvat JPG- tai TIFF-muodossa. Kuvien tarkkuuden on oltava vähintään 300 pistettä tuumalle (dpi).

Lehden sähköpostiosoite on skas.lehti@netti.fi. Jäsenlehti ilmestyy neljä kertaa vuodessa.

Julkaisija:

Suomen keskiajan arkeologian seura – Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry. Osoite: SKAS, c/o Arkeologia, Henrikinkatu 2, 20014 Turun yliopisto.

Päätoimittaja:

Dos. Georg Haggren
Nurmilinnuntie 3 C 26, 02620 Espoo
Puh. 040-771 5640
georg.haggren@helsinki.fi

Taitto:

Maija Holappa
maija.holappa@helsinki.fi

Toimituskunta:

Henrik Jansson, puh. 040-571 13514,
henrik.jansson@helsinki.fi
Hannele Lehtonen, puh. 0400-537 670,
hannele-maria.lehtonen@pp.inet.fi
Mia Lempiäinen, puh. 0400-539 279,
mialem@utu.fi
Terhi Mikkola, puh. 050-582 2526,
terhi.mikkola@helsinki.fi
Marianna Niukkanen, puh. 040-732 9907,
marianna.niukkanen@nba.fi
Jussi-Pekka Taavitsainen, puh. 050-576 6187,
justaa@utu.fi
Tanja Ratilainen, puh. 040-579 9974,
tratilainen@yahoo.com
Hanna-Leena Salminen, puh. 050-584 5222,
hlsalminen@gmail.com
Timo Ylimaunu
timo.ylimaunu@oulu.fi

Kannen suunnittelu: Mikael Manninen. **Kannen ja seuran logo** (suunnittelu Markus Kivistö): Luusta valmistettu sakkinappula Kuusiston linnasta (Museovirasto). **Abstraktien kieliasun tarkistus:** Rodger Juntunen.

SKAS 4-2008

Pääkirjoitus

- 2 Esinetutkimuksen uudet mahdollisuudet
Georg Haggrén

Tutkimuksia

- 3 Maallinen hopea kirjoissa ja kätköissä
- Lähdeaineistojen eroista ja yhtäläisyyksistä 1500-luvun Suomessa
Visa Immonen
- 13 Kaupunkilaiset kengissään – arkeologiset jalkineet ja niiden yhteisölliset heijastumat
Janne Harjula
- 23 Kaakeliuunien opettavaiset ja kantaatavat kuva-aiheet keskiajan ja uuden ajan alun Euroopassa
Kirsi Majantie
- 34 Pytyt syynissä – tulkintamahdollisuuksia Nauvon Egelskärin hylyn keramiikalle
Riikka Tevali
- 44 Kirkkopihan astiansirpaleet kertovat
Irene Nurminen

Ajankohtaista

- 50 Lugnande besked om murbruksdatering
Åsa Ringbom, Jan Heinemeier, Alf Lindroos
- 63 Varhaista maataloutta puimassa Loimaan Sarassa
Santeri Vanhanen

Jäsenistölle

- 33 Seminaari ja syyskokous Hämeen linnassa

PÄÄKIRJOITUS

Esinetutkimuksen uudet mahdollisuudet

SKASin perinteisessä Hämeen linnan seminaarissa keskityttiin syksyllä 2008 esinetutkimukseen teemalla ” *Sosiaalinen arkeologia esineiden kautta*”. Nykyaikaisessa esinetutkimuksessa ei enää tyydytä pelkkään typologisointiin, tunnistamiseen ja ajoittamiseen vaan löytöjen kautta pyritään analysoimaan tutkittua yhteisöä paljon yksittäisen sirpaleen kuvailua syvemmällä tasolla.

Aina 1900-luvun lopulle asti esinelöydöt jäivät kaivauksilla vähäiselle huomiolle. Hienoimmat löydöt pyrittiin tosin tallettamaan, jos ne havaittiin kaivauksen aikana, mutta päähuomio kiinnittyi muurattuihin rakenteisiin. Keskiajan arkeologia oli rakennusarkeologiaa. Nyt tilanne on toinen: löydöt talletetaan systemaattisesti ja löytömäärien kasvaessa myös niitä koskeva tutkimus on lisääntynyt. Tämä näkyy historiallisen ajan maalöytövarastojen kertymässä: vuoden 1990 jälkeen kertynyt löytömäärä on aseissa kokoelmissa moninkertainen verrattuna tätä varhaisempaan aineistoon. Vielä 20 vuotta sitten tutkija saattoi kuvitella hallitsevansa kattavasti suomalaisen keskiajan löytöaineiston, nyt se on sula mahdottomuus.

Suomen tasolla löydöt ja esineet kertovat kulttuurisesta kehityksestä eri aikoina, eri puolilla maata ja eri säätyjen eli yhteiskuntaryhmien piirissä. Kansainvälisen löytötutkimuksen kasvaessa on tullut mahdolliseksi sijoittaa suomalaiset aineistot laajempaan eurooppalaiseen kontekstiin. Rau-

takauteen verrattuna keskiajan esinekulttuuri on paljon kansainvälisempää: orgaanisia aineistoja lukuun ottamatta pääosa löydöistä on tuontia. Tässä näkyy saksalaisen Hansan vaikutus koko Itämeren alueen materiaaliin kulttuuriin keskiajalla. Erityisen selvä on tuontiesineiden merkitys ajoittavien löytöjen kohdalla: puut ja raudat ovat yleensä mahdottomia ajoittaa, kun taas yksikin keramiikan tai lasin sirpale voi riittää alustaviin ajoituksiin.

Kasvaneet löytömäärät tarjoavat luotettavaa pohjaa löytöjen perusteella tehdyille johtopäätelmille. Kun aineistomäärät kasvavat kymmeniin, satoihin ja jopa tuhansiin löytöihin, ei sattumalle jää paljon sijaa. Eri-tyisen arvokkaita tässä suhteessa ovat Turun laajojen kaupunkikaivausten aineistot, joiden työstäminen on jalkineiden ja luiden osalta vuonna 2008 ehtinyt aina väitöskirjoihin asti. Tällaisilla tutkimuksilla on jo huomattavaa kansainvälistä arvoa.

Samaan aikaan, kun on tutkittu uusia laajoja löytöaineistoja, ovat myös kokoelmiin vuosikymmenten varrella kertyneet vanhat löydöt alkaneet saada arvoistaan huomiota. Yksittäisenä esineenä hopeapikari tai renessanssikaakeli jää helposti kuriositeetiksi, mutta osana laajaa aineistoa sama esine voi avata tien merkittävien sosiaali-, talous- ja kulttuurihistoriallisten ilmiöiden hahmottamiseen ja ymmärtämiseen. ♦

MAALLINEN HOPEA KIRJOISSA JA KÄTKÖISSÄ

Lähdeaineistojen eroista ja yhtäläisyyksistä 1500-luvun Suomessa

Abstract

Secular silver in written sources and as archaeological finds – On the differences and similarities between 16th-century source materials in Finland

The availability of written sources indicates not only a change from prehistoric to historical archaeology and an increase in potential sources, but significantly also an altogether altered social and cultural environment. The difference between archaeological material and written sources is analysed on the basis of 16th-century secular silver artefacts related to dining, i.e. jugs, beakers and spoons. The contrast between their contexts of discovery and contemporary written sources is revealing. Whereas the latter describe the lives and possessions of the higher classes, the actual surviving pieces relate more to the consumption of farmers and their family fortunes.

LÄHDEAINEISTOJEN EROT JA RUOKAILUTAPAHTUMA

Esihistoriaa tarkastelevan ja historiallisen ajan arkeologian välille piirretty ero perustuu pelkistetyimmillään kirjallisten lähteiden saatavuuteen tai puuttumiseen. Historialliseen aikaan siirtymisessä ei arkeologian kannalta ole

kuitenkaan kyse vain saatavilla olevan lähdeaineiston määrällisestä kasvusta ja sen suomista uusista tulkintamahdollisuuksista. Kirjallisia lähteitä tuottava yhteisö on nimittäin myös rakenteeltaan ja sosiaaliselta toiminnaltaan erilainen verrattuna niihin yhteisöihin, joista tällaista lähdeaineistoa ei ole.¹ Tämän vuoksi lähdeaineistojen väliset yhtäläisyydet ja eroavaisuudet antavat näköalan myös yhteiskuntaan ja sen sosiaalisiin eroihin.

Seuraavassa tarkastelen kirjallisten lähteiden ja arkeologisen aineiston monimutkaista suhdetta 1500-luvun maallisen hopeaesineistön avulla. Keskityn ateriointiin liittyviin esineisiin eli ruokailuastioihin ja lusikoihin.² Aikarajaus on tehty siksi, että siinä missä 1500-lukua vanhempia lusikoita on kyllä säilynyt Suomessa, maalliseen käyttöön valmistettuja jalometallisia astioita ei ole. Ateriointiin rajoittuminen puolestaan tarkoittaa, että toinen tärkeä maalliseen jalometalliesineistöön kuuluva esinekokonaisuus, puukeutumiseen liittyvät korut, vyöt ja riipukset, jää tarkastelun ulkopuolelle.

Sekä lusikat että astiat olivat siis keskeisesti mukana ruokailutapahtumassa. Nousi-aisten kirkkoon sijoitetun, 1420-luvun tienoilla valmistetun Pyhän Henrikin sarkofagin messinkipaneeleissa on kaiverrettuna illalliskuvaus sekä siihen liittyvä ihme (kuva 1).³ Vaikka paneeli onkin keskiajalta, sen pääsiltä sopii myös uuden ajan alun aterioinnin kuvaksi. **Pyhän Henrikin** pyhimystarinassa

kerrotaan, kuinka **Gudmund**, Turun piispan palvelija, ollessaan matkalla majoittui Länsi-Göötanmaalla Sandhemin seurakunnan papin luo. Illallisen päätteeksi Gudmund kohotti maljan Pyhän Henrikin kunniaksi, mutta isäntänä toiminut pappi nauroi sanoen: "Jos hän on pyhä, suuttukoon minulle, jos voi". Rangaistuksena herjauksestaan hän tuli yöllä sairaaksi kärsien ruumiin turvotusta ja tuskaa, mutta parani pyydettyään anteeksi pilkkaansa.⁴ Kuvapaneelissa Gudmund on juuri nostanut maljan. Miehillä on yhteinen käsipyyhe tai pöytäliina edessään, ja pöydälle on katettu neljä pyöreää suola-astiaa, kaksi lautasta ja kannu. Miehillä on käden ulottuvilla myös veitset.⁵

Ellei kirkkojen kalkkimaalauksia ote- ta huomioon,⁶ Suomesta ei 1500-luvulta ole säilynyt kuvallisia esityksiä ruokailutapahtumasta. Muualla Euroopassa ne ovat tavallisempia, kuten vuodelta 1531 oleva kuvaus **Jakob Fuggerin** (1451–1525), elinaikanaan mantereen vaikutusvaltaisimman kauppi- aan, isännöimästä juhla-ateriasta (kuva 2). Ateriointi oli sekä kahden miehen illallisella että Fuggerin pidoissa yhteisöllinen tapahtu- ma, kokoontumista yhteiseen tilaan tiettyjä sosiaalisia sääntöjä noudattaen. Ruokailun ai- kana tehdyt eleet, kuten maljan nostaminen, sekä ruokailuastiat, ruokailuvälineet ja ruoka olivat erittäin merkityksellisiä.

Varsinaista ateriointia oli edeltänyt sopivan ympäristön valitseminen, sen koristelemine- sen sekä osallistujien asettuminen oikeaan istu- majärjestykseen.⁷ Vaikka valmistelujen mitta- kaava vaihteli, vastaavat toimenpiteet käytiin läpi oli kyse sitten hovista tai kauppias- tai

talonpoikaistaloudesta.⁸ Aterioinnin aikana jalometallisilla esineillä oli kaksi tehtävää. Ensinnäkin ne muodostivat taustan, joka mahdollisti itse seremonian. Tarjoiluastioiden oli tarkoitus olla vaikuttavia ja huomiota he- rättäviä. Ne korostivat tilanteen ylellisyyttä ja isännän tai emännän varallisuutta ja arvoa. Astiat saatettiin pitää myös näytillä ruokailun ulkopuolellakin ja ruokailuvälineitä kantaa mukana. Toiseksi, aineellisen läsnäolonsa li- säksi, hopea-astiat ja ruokailuvälineet olivat työvälineitä eli esineitä, joilla ruokaa tarjoil- tiin, leikattiin ja laitettiin suuhun.

RUOKAILUASTIOITA 1500-LUVULTA

Hopeisia ruokailuastioita Suomesta on 1500-luvulta säilynyt niukalti, mutta aineis- toa on syytä analysoida pidemmälle kuin jäädä aineiston suppeuden toteamiseen – jo aineiston vähyys paljastaa erilaisia siihen vaikuttaneita sosiaalisia ja aineellisia proses- seja.⁹ Suomessa suurilukuisin 1500-luvun ho- peisista astiaryhmistä ovat juomapikarit.

Kuva 1. Vasemmalla Gudmund ja Sandhemin pappi istuvat iltaa, oikealla jälkimmäinen saa kokea turvotusta ja tuskia Pyhää Henrikiä herjattuaan. Pyhimys kuitenkin suo tuskiin lievitystä Sandhemin papin pyydettyä anteeksi. Kuvapaneeli Pyhän Henrikin sarkofa- gista Nousiaisten kirkossa. Kuva: Edgren & Melanko 1996, 33.

Kuva 2. Yksityiskohta augsburgilaisen kauppiaan Jakob Fuggerin pitojen kuvauksesta vuodelta 1531. Takaseinällä on kolmitasoinen pöytä, jolle kulta- ja hopea-astiat on asetettu näytteille. Kuva: Richter 2006, 8 Abb. 4.

Muodoltaan suomalaiset hopeapikarit ovat varsin yksinkertaisia ja jakautuvat kolmeen tyyppiin. Ensimmäiseen sisältyvät katkaistun kartion muotoiset astiat. Ne ovat korkeudeltaan noin kymmenen senttimetriä ja pohjan halkaisijaltaan viisi. Pikarien kaiverruskoristelu keskittyy lähinnä astian suun ympärille. Suomesta kartiomaisia pikareja tunnetaan kolme. Kaksi on samasta kätkölöydöstä Piela-vedeltä (kuva 3) ja yksi on irtolöytö Muhokselta,¹⁰ kaikki siis varsin pohjoisesta. Astiatyyppi ajoittuu eurooppalaisten vastaineiden perusteella 1500-luvun puolivälistä vuosisadan jälkipuoliskolle.

Toinen pikarityyppi on muodoltaan ensimmäistä hieman monimutkaisempi. Sen edustajat muistuttavat aikakauden niin sanottuja Römer-laseja, sillä niiden yläosaa kapeampaa jalkaosaa kiertää lasinpyppä muistuttavia kohoumarivejä (kuva 4). Pikarien kaiverruskoristelu keskittyy maljamaiseen yläosaan. Hopeisia Römer-pikareita on talletettu Suomesta kolme kappaletta.¹¹ Ensimmäisen tyyppin pikareista poiketen ne ovat Lounais-Suomesta ja ovat kuuluneet ilmeisesti talonpoikaissuvuille. Römer-pikarit ajoittuvat kartiomaista tyyppiä hieman nuoremmiksi, 1500- ja 1600-lukujen vaihteeseen.

Kolmannen tyyppin pikarit ovat muutoin muodoltaan kuin ensimmäisen tyyppin eli kartiomaisia, mutta niiden kylkeen on kiinnitetty kädensija sekä puisista tuopeista muistuttavia metallivanteita. Suomesta tällaisia pikareita on löydetty vain yksi. Se on tavattu Nivalasta aarrekätkön yhteydestä,¹² ja pikari ajoittunee 1600-luvun alkuun.

Pikarien lisäksi Suomesta tunnetaan kaksi hopeista kannua 1500-luvun lopulta. Molem-

mat kannut ovat sylinterimäisiä, ja niissä on profiloitu jalkaosa sekä kansi. Astioiden ympäri kiertää punottua hopeanyöriä muistuttava nauha, johon on kiinnitetty enkelikasvoja. Muu koristelu koostuu jalkaosaan ja kanteen pakotetuista renessanssityylisistä kasvo- ja kasviaiheista sekä kannun kylkeen kaiverretusta kasviornamentiikasta ja geometrisistä kuvioista. Lisäksi molempien astioiden kannessa on ollut sotilassasuun puettu mieshahmo, vaikka toisesta kannusta se on irronnut ja hävinnyt.

Kannu, jossa sotilashahmo on vielä jäljellä, on löydetty samasta Nivalan kätköstä kuin edellä mainittu kädensijallinen pikari (kuva 5).¹³ Sen jalkaan on lyöty Tallinnan kaupungin leima, ja kultauksella on korostettu kannen, jalan ja kylkien koristeluja.¹⁴ Toinen, huonokuntoisempi kannu, jossa ei ole lainkaan kultausta, on Rantasalmelta tehty irtolöytö.¹⁵ Molemmat astiat ajoittuvat 1500-luvun loppuun, jolloin samanlaiset myöhäisrenessanssityyliset hansakannut olivat suosittuja Itämeren piirissä. Niitä valmistettiin Tallinnan ohella muissa Baltian alueen sekä Pohjois-Saksan hansakaupungeissa.¹⁶ Hopeisten astioiden lisäksi Suomesta on säilynyt kymmenkunta epäjaloista metalleista tehtyä hansakannua, jotka **Marja Anttilan**

Kuva 3. Pielaveden Heinämäen aarrekätköstä löydetty hopeinen pikari 1500-luvun jälkipuoliskolta (KM hist. 2742:5). Pikarin korkeus on 81 mm, pohjan leveys 52 mm ja suun 86 mm. Astian pohjassa on tekijän leima, jota ei ole tunnistettu. Kuva: Visa Immonen.

mukaan ajoittuvat keskiajalle ja uuden ajan alkuun.¹⁷ Suomesta tunnetaan myös jokunen samalla aikavälillä valmistettu tinalautanen.¹⁸

Kannut ja pikarit kirjallisissa lähteissä

Arkeologisten ja kirjallisten lähteiden vertailu ei ole yksinkertainen tehtävä huolimatta siitä, että 1500-luvulta tekstiaineistoa onkin enemmän kuin aiemmilta vuosisadoilta. Sen lisäksi, että aineellinen kulttuuri on ollut jatkuvassa muutoksessa 1500-luvulta nykypäiviin, on myös lähteissä käytetty kieli kehittynyt. Ruotsinkielisissä tekstilähteissä ruokailuastioista käytetään 1500-luvulla hyvin erilaisia nimityksiä – niitä ovat muun muassa *bekare*, *kanne*, *kopp*, *kredens* ja *stop* – eikä aina ole selvää, millaisista astioista oikeastaan on kyse tai ovatko lähteitä laatineet kirjoittajat tehneet yhtä tarkkoja erotteluja esineiden välille kuin nykytutkijat.

Carl af Ugglas on osoittanut, että lähteissä tavattava sana *stop* oli 1400-luvulle saakka käsite, joka viittasi laakeisiin, vadin tapaisiin astioihin. Termin merkityssisältö kuitenkin muuttui 1400–1500-lukujen taitteessa tarkoittamaan korkeita, kädensijattomia ylellisyyskannuja. Sanan käyttö näyttää laajentuneen koskemaan jopa pieniä pikareita ja tuoppeja.¹⁹ Se esiintyy varsin usein myös Suomen aluetta koskevissa tekstilähteissä. Esimerkiksi vuonna 1515 **Paulus Scheel** listaa arkkidiakonille kuuluneita esineitä. Yksi niistä oli hopeakannu, jonka piispa **Magnus Särkilahti** oli lahjoittanut Scheelille. Tämä oli uudistanut astiaa kultauttaen sen sekä lisäyttäen siihen jalan.²⁰ **Juhana-herttuan** esineinventaari vuodelta 1563 puolestaan listaa 11 tämän tyyppistä hopeakannua, joista monissa oli kannet. Hänen omistamiensa hopeakannujen yhteispaino oli melkein viisi kilogrammaa.²¹

Kuva 4. Hopeinen, osittain kullattu pikari 1600-luvun alkuvuosilta (KM hist. 38094). Se ostettiin lietolaisen talonpojan omaisuuden huutokaupasta vuonna 1932. Astian pohjassa on tunnistamattomaksi jäävä tekijäleima. Pikarin korkeus on 103 mm, pohjan halkaisija 36 mm ja suun leveys 58 mm. Kuva: Visa Immonen.

Sana *kanne* vaikuttaa tarkoittaneen sylinterimäistä ja kädellistä astiaa nesteille. Vuonna 1561 **Gustaff Fincke** lähetti tällaisen hopeisen kannun kuninkaalle. Sen keskiosa ja kansi oli kullattu, ja kannessa oli vihreää emailointia.²² Juhana-herttua omisti "viinikannun" sekä 22 muuta kullattua hopeakannua, jotka painoivat yhteensä yli 25 kilogrammaa. Lisäksi hänellä oli neljä kullattua hopeakannua tai -pulloa, joista kahdessa oli "ketju". Hänen puolisoillaan **Katariina Jagellonicalla** listataan olleen kolme kullattua hopeakannua ja neljä pulloa. Niistä yksi sisälsi "ruusuvettä".²³

Kirjallisten lähteiden perusteella 1500-luvulla erityisen suosituksi ylellisyysastiaksi sekä Suomessa että muualla Euroopassa kohosi niin sanottu *kredens*-astia. Se oli korkea, jalallinen tarjoilumalja, johon juomia ja ruokia voitiin asettaa näytteille ja nautittavaksi. Verbin *kredensa* etymologinen tausta on latinan termissä *credere* ja italian sanassa *credenza*, joka viittaa ruoan tai juoman maistamisen myrkyä varalta ennen sen tarjoamista arvohenkilöille ja 1500-luvulta lähtien ruokailupöytää. *Kredens*-astia eli *kredensbägare* oli loisteliias näyttöesine. Tällaisissa renessanssityylisesti koristelluissa maljoissa saattoi kansiosakin olla suunniteltu käytettäväksi astiana. Se oli lähes symmetrinen vastinkappale varsinaiselle maljalle. Kyseisiä astioita kutsuttiin nimellä *dubbelbägare* tai *dubbelkredens* eli "kaksoispikari" tai "kaksois-kredens".

Yhtään 1500-luvun *kredens*-astiaa ei ole Suomessa säilynyt, mutta kirjalliset lähteet todistavat niiden suosiosta. Erityisesti Juhana-herttuan hovi näyttää mieltyneen *kredens*-astioihin. Hänellä oli sellaisia kahdeksan suurta ja yksi kullatusta kristallista valmistettu. Raskain *kredensseistä* painoi 6,6 kg, ja sen kanteen oli kiinnitetty viiriä pitelevä mieshahmo. Pieniä *kredens*-maljoja herttua omisti 18 kappaletta, joista painavin oli 1,8 kilogrammaa.²⁴ *Dubbelkredens*-astioita

hänellä laskettiin olevan 15 kappaletta. Niiden yhteispaino oli 26,1 kilogrammaa.²⁵ Juhanan puoliso Katariina omisti 36 *kredens*- ja 22 *dubbelkredens*-astiaa, joista useita kuvailaan "puolalaisiksi". Astioiden yhteispaino oli 85,4 kilogrammaa.²⁶

Turun linnan hovin ulkopuolelta mainintoja *kredens*-astioista on niukemmin. Vanhin niistä on vuodelta 1532, jolloin **Knut Eriks-son Kurck** antoi tyttärelleen **Annalle** kannelisen *kredens*-pikarin.²⁷ Vuonna 1561 **Erick Spåra** lähetti kullatun, "pyöreän" – eli ehkä pakotuskoristellun – pikarin kuninkaalle. Pikarissa oli jalka sekä koristeena omistajan vaakunakilpi. Erick Spåran vaimo **Häbla** lähetti puolestaan toisen "pyöreän pikarin", jonka kanteen oli kiinnitetty kullattu miehen figuuri.²⁸

Kirjallisissa lähteissä ei näyttäisi olevan mainintoja pienistä pikareista lainkaan. Keskiajan latinan sanasta *bicarium* juontuvaa ruotsin sanaa *bekare* käytetään suomalaisissa tekstilähteissä vain kerran, kun Viipurin linnan esineistä laadittiin listaa vuonna 1483.

Kuva 5. Nivalan Sarjankylän Kolmikankaan kätköstä paljastunut hopeinen, osittain kullattu kannu 1500-luvun lopusta (KM hist. 2792:1). Kannun korkeus 282 mm ja pohjan leveys 108 mm. Kuva: Visa Immonen.

Sen mukaan linnan 15 hopeapikaria painoivat yhteensä yli viisi kilogrammaa,²⁹ mikä kiellnee siitä, että astiat olivat kooltaan suurempia kuin 1500-luvulta säilyneet hopeapikarit.

HOPEALUSIKAT JA MAININNAT NIISTÄ KIRJALLISISSA LÄHTEISSÄ

Astioita merkittävästi enemmän on 1500-luvulta säilynyt lusikoita, lähes nelisenkymmentä. Lusikoiden jakaminen tyypeihin ei ole yhtä suoraviivaista kuin pikareiden, vaikka tyylillisin perustein ne voidaan erotella kahteen pääryhmään, keskiaikaista traditiota jatkavaan myöhäisgoottilaiseen ja uutuutena ilmaantuvaan renessanssityyliseen ryhmään. Molemmissa ryhmissä lusikan pesä on pyöreä ja laakea, mutta myöhäisgoottilaisissa varsi on erittäin lyhyt – varsi ja pesä ovat suurin piirtein yhtä pitkiä – ja pesän sisäpinnalle, sen yläosaan, on tavallisesti kaiverrettu goottilaisen taiteen mukainen tekstinauha tai kasvikoriste. Renessanssilusikoissa varsi on pitkäkö, ja pesien kaiverrukset viittaavat uuden tyyli-ideaalin kuva-aiheisiin ja ornamentteihin (kuva 6). Ajoituksellisesti ryhmät ovat osittain päällekkäisiä, mutta myöhäisgoottilaiset lusikat ovat useimmiten vuosisadan alkupuolelta ja renessanssilusikat sen jälkipuoliskolta.

Tyylillisiin seikkoihin ja lusikan osien mittasuhteisiin perustuva jako kahteen ryhmään on sangen karkea, sillä lusikoiden mittasuhteet ja koristelut eroavat hyvin paljon lusikasta toiseen. Lusikoiden tarkempi luokittelu voidaan kuitenkin tehdä niiden nuppien muodon perusteella. Tällöin ryhmiä saadaan neljä: lilja-, pallo-, liljakruunu- ja kerubikasvoiset nupit. Näistä liljakruununuppiset ovat kaikkein yleisimpiä (kuva 7).

Lusikoiden löytötietoja ei ole säilynyt läheskään kaikista museoihin talletetuista kappaleista. Niiden esineiden, joista jonkinlainen

löytöpaikkatieto on olemassa, levinneisyys näyttää kattavan suuren osan Suomea (taulukko 1). Lusikat eivät siten keskity rintamaille eteläiseen ja läntiseen Suomeen, mikä olisi oletettavaa 1500-luvun asutuksen ja varakkuuden painopistettä ajatellen. Erityisen huomionarvoista on Pohjois-Savosta löydettyjen lusikoiden suuri määrä, yhteensä seitsemän, joista viisi on saatu kahdesta kätkölöydöstä Pielavedeltä ja Suonenjoelta.

Kirjallisissa lähteissä lusikoita esiintyy keskiajalta lähtien. Joitakin lusikoita mainitaan testamenteissa, mikä on erittäin tavallista kaikkien jalometalliesineiden osalta. Vuonna 1568 **Jakob Henriksson** listaa testamentissaan muiden esineiden lomassa lusikan.³⁰ Lusikoita tapaa myös esine- ja omaisuusluetteloidissa. Esimerkiksi leski **Margaretalla** oli kolme hopealusikkaa,³¹ mutta tämä ei ollut mitään Juhana-herttuan omistusten rinnalla. Hänellä oli tusina osit-

Kuva 6. Mahdollisesti lisalmesta löydetty kullattu hopealusikka (KM hist. 42), jonka nuppi on muotoiltu liljankukaksi. Renessanssityylisen lusikan pesän molemmille puolille on kaiverrettu kasviornamentteja sekä yläpuolelle Lucretia työntämässä tikaria rintansa ja alapuolelle vuosiluku 1543. Lusikan pituus on 133 mm ja pesän leveys 52 mm. Kuva: Visa Immonen.

tain kullattuja ja toinen tusina täysin kullattuja lusikoita sekä epämääräiseksi jäävä luku rikkonaisia kappaleita.³²

Pääosa kirjallisten lähteiden lusikoista mainitaan kuitenkin käräjien yhteydessä, kun jotakuta syytetään sellaisen varastamisesta. Esimerkiksi vuonna 1503 **Valborg Olofsdotter** kirjoitti Tallinnan kaupunginraadille, koska halusi muiden arvoesineiden lisäksi kolme hopealusikkaa **Olof Erikssonilta**,³³ kun taas vuonna 1505 Hollolassa syntynyt **Knwt Hinrichsson** varasti lusikan ja hopeanauhan.³⁴ Turussa pidetyillä käräjillä tuomittiin **Dyrich Hansson** sakkoihin vuonna 1512 tämän varastettua lusikan **Lass Dywassilta**.³⁵ Ahvenanmaalta 1500-luvulta säilyneissä käräjätiedoissa mainitaan lusikoita tiuhaan. Muun muassa vuonna 1588 Jomalassa varastettiin kolme hopealusikkaa, 53 g painava lusikka Hammarlandissa ja vielä yksi lusikka Sundissa.³⁶

AINEELLISEN KULTTUURIN JA KIRJALLISEN LÄHDEAINEISTON KYTKÖKSET

Hopeisten 1500-luvun ruokailuastioiden ja lusikoiden säilymisessä nykyaikaan on suuri ero. Astioita on vain jokunen, lusikoita useita kymmeniä. Sitä vastoin niiden löytöpaikkojen sijoittumisessa Suomen kartalle on samankaltaisuuksia: vaikka Römer-pikarit on talletettu museokokoelmiin Lounais-Suomen talonpoikaissuvuista, niin kädensijallinen sekä kartiomaiset pikarit ja hansakannut on löydetty pohjoisemmasta ja itäisemmästä Suomesta. Samansuuntaisesti lusikoiden levinneisyydessä merkittävässä asemassa ovat Lounais-Suomen ulkopuoliset alueet.

Aineellisen kulttuurin jäänteet ovat osittain ristiriidassa kirjallisten lähteiden kanssa. Jälkimmäiset liittyvät pääasiassa ylimpien yhteiskuntaryhmien – sekä maallisen että kirkollisen vallan – elämään Lounais- ja

Kuva 7. Liljakruununuppinen, osittain kullattu hopealusikka on löydetty Kokemäenjoesta Nakkilan kohdalta (KM hist. 50031). Lusikka edustaa myöhäisgoottilaista tyyliä. Liljakruunun sisälle on sijoitettu enkelin rintakuva. Lusikan pituus on 137 mm ja pesän leveys 67 mm. Kuva: Visa Immonen.

Etelä-Suomessa. Sen sijaan useat säilyneistä pikareista ovat Itä- ja Pohjois-Suomesta, ja Lounais-Suomestakin talletetut pikaritkin ovat talonpoikaissuvuista. Lusikoista huomattava osa on itäisiltä ja pohjoisilta alueilta sekä talonpoikaisista aarrekätköistä.

Suurehkoja kannuja tapaa kirjallisissa lähteissä usein, kun taas pienemmät pikarit ovat ilmeisesti jääneet mainitsematta. Kuitenkin näitä kahta astiatyyppiä runsaammin on säilynyt viitteitä lusikoihin, ja mikä kiintoisinta, suurin osa niistä on tullut kirjatuksi oikeudenkäyntien yhteydessä. Tämän vuoksi tiedot lusikoiden omistajista tai ainakin käyttäjistä koskevat muitakin kuin ylimpiä yhteiskuntaryhmiä. Ilmeisesti hopealusikat olivat talonpoikien suosiossa. Vuonna 1586 saksalainen kauppias **Samuel Kiechel** teki matkan Pohjoismaissa, ja laatimassaan päiväkirjassa hän kuvailee yöpymistään erään talonpojan kotona Nyköpingin alueella. Kauppias kutsuttiin illalliselle ja vieraana hänelle lainattiin raskas hopealusikka ruokailuvälineeksi. Kiechelin mukaan hopealusikoiden omistaminen oli ta-

vallista pohjolan talonpojille – niihin saattoi tallettaa ylimääräiset varat, ja lusikoilla saat-
toi tehdä vaikutuksen arvovieraisiin.³⁷

Kirjallisten lähteiden ja ruokailuastioi-
den välinen vertailu osoittaa, että nämä kak-
si aineistoryhmää ainakin jossain määrin
kertovat erilaisista sosiaalisista ympäristöis-
tä. Eroa korostaa monien hopea-astioiden ja
-lusikoiden löytyminen kätköistä. Ainakin
neljän esineen kohdalla kätkön muu aineisto
kielii myös siitä, että kokonaisuudessaan kät-
kö on piilotettu vasta 1600- tai jopa 1700-lu-
vulla. Siten ne sosiaaliset ja aineelliset pros-
essit, joissa maalliset hopeaesineet ovat

valikoituneet ja niiden säilymiskontekstit
muodostuneet, ovat olleet ajallisesti pitkiä.
Nämä prosessit ovat ainakin osittain tapah-
tuneet hyvin toisenlaisessa sosiaalisessa ym-
päristössä kuin se, missä kirjalliset aikalais-
lähteet on tuotettu. ♦

FM Visa Immonen
vialim@utu.fi

Arkeologia
Henrikinkatu 2
20014 Turun yliopisto

Museosignum	Löytöpaikkakunta	Nuppi	Kätkön ajoitus
KM hist. 42	Iisalmi?	lilja	–
KM hist. 1149:17	Naantali	lilja	–
KM hist. 1149	Naantali	lilja	–
KM hist. 49100:1	Seinäjäki (Ylistaro)	pallo	tpq 1707
KM hist. 1449	Suonenjoki	pallo	(kaksi hopealusikkaa)
KM hist. 55019	Kemi	pallo	–
KM hist. 659	Mikkeli?	pallo	–
KM rahak. 328	Kuusamo	pallo	tpq 1603
KM hist. 55029:1	Seinäjäki (Nurmo)	pallo	(kuparirengas hevosvaljaista)
KM hist. 57081:1	Kemi	pallo	(1600-l. lusikka, hopearengas)
KM hist. 8629:1	Viipuri	pallo	–
KM hist. 1451	Suonenjoki	pallo	(kaksi hopealusikkaa)
KM hist. 1450	Suonenjoki	pallo	(kaksi hopealusikkaa)
KM hist. 1934	Janakkala	pallo	–
KM hist. 2944:1	Kaarina	pallo	–
KM hist. 74012	Askola	pallo	–
KM hist. 58105:1	Puolanka	liljakruunu	tpq 1607
KM hist. 2089:46	Kuhmoinen	liljakruunu	–
KM hist. 6752:1	Muhos	liljakruunu	tpq 1609
KM hist. 50031	Nakkila	liljakruunu	–
KM hist. 2742:7	Pielavesi	liljakruunu	tpq 1673
KM hist. 35027	Vehkalahti	liljakruunu	–
KM hist. 58105:2	Puolanka	liljakruunu	tpq 1607
–	Jomala	liljakruunu	–
KM hist. 2742:6	Pielavesi	liljakruunu	tpq 1673
AM K1816	Lemland	kerubikasvot	–
KM hist. 2792:6	Nivala	kerubikasvot	(kannu, 2 pikaria, 7 lusikkaa)
KM hist. 1988	Kokkola	kerubikasvot	–
VSM 433	Lemu?	kerubikasvot	–
VSM 9987	Rymättylä	kerubikasvot	–

Taulukko 1. Luettelo niistä 1500-luvun hopealusikoista, joiden löytöpaikka on enemmän tai vähemmän tiedos-
sa. Jos lusikka on löydetty osana kätköä, on taulukossa ilmoitettu kätkön nuorimman rahan ajoitus tai kätkön
muut esineet. Lusikat on lueteltu vanhimmasta nuorimpaan.

Lähdejulkaisut

AST *Ala-Satakunnan tuomiokirja 1550–1552 – Dom-bok för nedre Satakunta*. Toim. John E. Roos. Helsinki: Valtionarkisto, 1964.

BFH *Bidrag till Finlands historia med understöd af statsmedel i tryck utg. af Finska Statsarkivet genom Reinhold Hausen I–V*. Helsingfors: Statsarkivet, 1881–1883, 1894–1898, 1904, 1912, 1917.

FMU *Finlands Medeltidsurkunder samlade och i tryck utg. af Finlands statsarkiv genom Rein. Hausen I–VIII*. Helsingfors: Statsarkivet, 1910, 1915, 1921, 1924, 1928, 1930, 1933, 1935.

Kiechel *Die Reisen des Samuel Kiechel*. Aus drei Handschriften hrsg. von Dr K. D. Haszler. (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart LXXXVI.) Stuttgart: Literarischer Verein, 1866.

Lösegendom *Förteckning öfver Hertig Johans af Finland och hans gemål Katarina Jagellonicas lösegendom 1563*. I tryckt utgifven af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors: Finlands statsarkiv, 1909.

REA *Registrum Ecclesiae Aboensis, eller, Åbo domkyrkas Svartbok*. Facsimile version of the 1890 edition. Originally ed. by Reinhold Hausen (1890). Helsinki: National Archives of Finland & Art House, 1996.

Tutkimuskirjallisuus

Ahola, Maarit; Hyvönen, Arja; Pihlman, Aki; Puhakka, Martti & Willner-Rönholm, Margareta (toim.) 2004. *Got Woldes: Elämää hansa-ajan Turussa: 18.6.2004–27.2.2005: Turun linna*. (Turun maakuntamuseo: näytelysite 34.) Turku: Turun maakuntamuseo.

Andrén, Anders 1997. *Mellan ting och text: En introduktion till de historiska arkeologierna*. Stockholm/Stockholm/Ste-hag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

Anttila, Marja 2002. *Profaanit metallastiat ristiretki-ajalta uuden ajan alkuun: Esimerkkiaineistona Kansallismuseon kokoelmat*. Julkaisematon pro gradu -tutkielma. Arkeologia, Turun yliopisto.

Edgren, Helena 1996. *Pyhä Henrik*. Teoksessa Edgren, Helena & Melanko, Kirsti (toim.), *Pyhän Henrikin sarkofagi*. Helsinki: Museovirasto, 38–48.

Edgren, Helena & Melanko, Kirsti (toim.) 1996. *Pyhän Henrikin sarkofagi*. Helsinki: Museovirasto.

Edgren, Torsten 1977. *Medeltidsarkeologi i Skärgårdshavet. Historisk Tidskrift för Finland 1977*, 404–426.

Fagerström, Raimo 2000. *Hopeaa Suomen kansallismuseon kokoelmissa*. Helsinki: Museovirasto.

Glanville, Philippa 2002. Introduction. Teoksessa Glanville, Philippa & Young, Hilary (toim.), *Elegant Eating: Four hundred years of dining in style*. London: V&A Publications, 7–15.

Haggrén, Georg 1998. Kartanoiden inventaariot ja arkeologinen toiseus. SKAS 4/1998, 24–31.

Haggrén, Georg 1999. Vaikenevat lähteet ja puhuvat sirpaleet: Kaksi näkökulmaa keskiajan ja Vaasa-ajan kaupunkien materiaaliseen kulttuuriin. *Turun historiallinen arkisto* 53, 41–51.

Heikkilä, Tuomas 2005. *Pyhän Henrikin legenda*. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1039.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Hiekkanen, Markus 2007. *Suomen keskiajan kivikirkot*. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1117.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Hirn, Marta 1952. St Henriks kenotaafium i Nousis kyrka: Vad man under äldre tider vetat om detta monument och hur man tagit vård om det. *Finskt Museum* LIX, 41–79.

Horbas, Claudia 2001. *Goldschmiedekunst von der Renaissance bis zum Klassizismus aus einer Lübecker Privatsammlung*. (KulturStiftung der Länder – PATRIMONIA 204.) Lübeck: KulturStiftung der Länder & Museum für Kunst und Kulturgeschichte der Hansestadt Lübeck.

Immonen, Visa 2009. *Golden Moments: Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200–1600*. Julkaisematon väitöskirjan käsikirjoitus.

Korhonen, Teppo 1985. Kansankulttuurin juuret. Teoksessa Laaksonen, Eero & Pärssinen, Erkki (toim.), *Suomen Historia 2*. Espoo: Weilin + Göös, 348–414.

Mänd, Anu 2008. *Kirikute hõbevara: Altaririistad keskaegsel Liivimaal*. (Eesti kirikute sisustus I.) Tallinn: Muinsuskaitseamet.

Nordström, Ingrid 1989. Bordsskick – ett spel om gemenskap. *Fataburen* 1989, 37–51.

Rácz, Istvan 1967. *Suomen renessanssin ja barokin taideteita*. Helsinki: Otava.

Reinholdt, Helle 1977. Borddækning og bordskik i midaldren. *Arv og Eje* 1977, 11–32.

Richter, Thomas 2006. *Der Berner Silberschatz: Trinkgeschirre und Ehrengaben aus Renaissance und Barock*. (Glanzlichter aus dem Bernischen Historischen Museum 16.) Bern: Bernisches Historisches Museum.

Riska, Tove 1990. Kirkon sisustus, maalauskoristelu ja irtaimisto. Teoksessa *Lohjan kirkko: Rakennushistoria*,

maalaukset ja sisustus. (Lisiä Lohjan pitäjänkertomukseen 58 A.) Lohja: Lohjan seurakunta & Lohjan kotiseutututkimuksen ystävät, 127–281.

Taavitsainen, Jussi-Pekka 1999. Historiallisen ajan arkeologia tieteenalana ja antikvaarisena toimintana. Teoksessa Niukkanen, Marianna (toim.), Historiallisen ajan arkeologian menetelmät: Seminaari 1998. (Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 20.) Helsinki: Museovirasto, 6–14.

Talvio, Tuukka 2005. Ulvilan aarre: Alustavia tietoja. SKAS 1/2005, 27–35.

Tomasik, Timothy J. & Vitullo, Juliann M. 2007. *At the Table: Metaphorical and material cultures of food in medieval and early modern Europe*. (Arizona studies in the Middle Ages and the Renaissance 18.) Turnhout: Brepols.

af Ugglas, Carl R. 1942. *Senmedeltida profant silversmide i Sverige* 1. (Monografier utgivna av Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien 29.) Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Vende, E[lla] 1967. *Väärismetalltööd Eestis 15.–19. sajandini*. Tallinn: Kirjastus 'Kunst'.

Vilkuna, Joose 1960. Vähäsarjan hopeat. *Uusi Kuvalehti* 11/1960, 38–39.

Museokokoelmien lyhenteet

AM	Ahvenanmaan museo, Maarianhamina
KM hist.	Kansallismuseo, Historian yksikkö, Helsinki
KM rahak.	Kansallismuseo, Rahakammio, Helsinki
VSM	Varsinais-Suomen maakuntamuseo, Turku

LOPPUVIITTEET

1 Andrén 1997; Haggrén 1998; 1999; Taavitsainen 1999.

2 Myös keskiaikaisia ja uuden ajan alun veitsiä tunnetaan Suomesta, mutta ainoastaan Dragsfjärdin Högholmenin Kyrksundetista löydettyssä, 1200-luvun puolivälistä 1300-luvun puoliväliin ajoittuvassa veitsessä on näyttävät hopeiset helat; KM Hist. 76090:59, 63; Edgren 1977, 420–421.

3 Hirn 1952; Edgren 1996, 40–41; Hiekkänen 2007, 49.

4 Heikkilä 2005, 419.

5 Korhonen 1985, 408.

6 Esim. kalkkimaalaus pahalaisen pidoista Lohjan kirkossa; Riska 1990, 166; Hiekkänen 2007, 447.

7 Glanville 2002, 12.

8 Reinholdt 1977, 11–12; Nordström 1989, 40–41; Tomasik & Vitullo 2007 viitteineen.

9 Immonen 2009.

10 KM hist. 2742:4, 2742:5, 3645:12.

11 KM hist. 5440:4, 38094, 41001:15.

12 KM hist. 2792:2.

13 KM hist. 2792:1.

14 Vilkuna 1960; Rácz 1967, kuva 28; Fagerström 2000, 12–13.

15 KM hist. 3971:1; Fagerström 2000, 14.

16 Vende 1967, 55–57; Horbas 2001, 9, 15, 36–38.

17 Anttila 2002, 81–91; Talvio 2005; Ahola *et al.* 2004, 199 no. 12; vrt. Mänd 2008, 110–117.

18 Korhonen 1985, 409; Anttila 2002, 111; Ahola *et al.* 2004, 141 no. 26.

19 af Ugglas 1942, 1–23.

20 REA 710; FMU 5845.

21 Lösegendom 62.

22 BFH 4:5.

23 Lösegendom 12–15, 62.

24 Lösegendom 10–12.

25 Lösegendom 10–12.

26 Lösegendom 59–61.

27 BFH 3:595.

28 BFH 4:5.

29 FMU 3967; af Ugglas 1942, 9–10.

30 BFH 4:368.

31 FMU 6557; ks. myös BFH 5:308; 5:452.

32 Lösegendom 17.

33 FMU 4986.

34 FMU 5108.

35 FMU 5598; muita oikeustoimien yhteydessä mainittuja lusikoita: FMU 6713, 6189, 6253, 6288, 6559; BFH 3:40, 46; AST 41.

36 BFH 2, 217, 229, 244; ks. myös BFH 2, 28; BFH 4:205, 206.

37 Kiechel 75.

KAUPUNKILAISET KENGISSÄÄN – ARKEOLOGISET JALKINEET JA NIIDEN YHTEISÖLLISET HEIJASTUMAT

Abstract

Townspeople with shoes on – social reflections of archaeological footwear

In urban archaeological excavations, footwear usually forms a major part of leather finds. In this article, the great potential of this find group for sociocultural studies is demonstrated by presenting case studies of medieval and early modern period shoe finds from the town of Turku and Turku Castle, SW Finland. The article is mostly based on the results of the author's PhD thesis in archaeology (University of Turku, 2008). Besides discussing historical shoes and finds related to shoemaking and leatherworking, a few problems, in all probability to be encountered by archaeologists of the future researching the shoe finds of the early 2000's, have been outlined.

JALKINEET ARKEOLOGISEN TUTKIMUKSEN KOHTEENA

Jalkineet ja niiden osat muodostavat Suomenkin kaupunkikaivausten aineistoissa yleensä suurimman nahasta valmistettujen esineiden ryhmän (muista nahkaesineistä esim. Harjula 1999; 2002; 2004; 2005a; 2007a; Harjula & Jokela 2003). Arkeologi-

sia jalkineita voidaan käyttää lähdeaineistona monien erityyppisten tutkimuskysymysten selvittämisessä. Yleisimpiä, osittain toisiinsa kietoutuvia tutkimusteemoja ovat historiallista aikaa käsittelevissä tutkimuksissa olleet muun muassa kaupankäynti, talous, kulttuuri-kontaktit, sosiaaliset rakenteet, demografia, kaupunkien maantieteellinen kehitys ja käsityöläisyys (Groenman-van Waateringe 1980:172; Sarv 2004; Schia 1977). Keskityn seuraavassa jalkineisiin yhteisöllisten kysymysten näkökulmasta ja käytän esimerkkinä Turun kaupungin ja Turun linnan keskiajalle ja uuden ajan alkupuolelle ajoittuvia arkeologisia löytöjä. Päätelmät perustuvat suurimmaksi osaksi vuonna 2008 julkaistuun arkeologian väitöskirjaani (Harjula 2008).

Ensiksi voisi perustella, miksi juuri jalkineita pidetään hyvänä aineistoryhmänä, kun halutaan vastauksia yhteisöjä koskeviin kysymyksiin. On etu, että kaupunkikaivauksilta löytyy usein suuria kenkämääriä (Groenman-van Waateringe 1988:8–9), koska yhteisöissä on aina kysymys erisuuruisista ihmisryhmistä. Silloin, kun kyse on massalöytöaineistoista, tuntuu luontevalta olettaa, että kengät kuvastavat varmasti jollakin tavalla niitä käyttäneitä populaatioita, ja että oikein valituilla tutkimuskysymyksillä ja metodiikalla yhteisökysymyksiä voidaan tutkia. Kengät ovat toisaalta kautta historian olleet useimmiten käyttäjänsä henkilökohtaista omaisuutta osana muuta pukupartta, joten

myös yksittäisen ihmisen voi olettaa jollakin tavalla heijastuvan löydöistä. Kengät ovatkin hyvä indikaattori muotien ja tyylien muutoksista ajassa. Ne voi nähdä yksilöiden ja yhteisön välisen vuorovaikutussuhteen ilmentyminä. Jalkineaineistoista voi joissain tapauksissa kyetä poimimaan myös sukupuoleen ja ikään liittyviä ominaisuuksia. Lelujen ohella kenkiä voikin pitää yhtenä parhaimmista arkeologisista lähderyhmistä, kun halutaan saada tietoa lapsista.

SUUTAREITA JA NAHANMUOKKAUSTA KIRJALLISTEN JA ARKEOLOGISTEN LÄHTEIDEN VALOSSA

Kirjallisten lähteiden tiedot suutareista ovat keskiajan osalta Suomessa niukkoja. Tiedot perustuvat lähinnä käsityöläisnimistöö, johon liittyy monia lähdekriittisiä ongelmia (Himanen 1971:11–26; Kallioinen 1997:87–88; 2000:217–218). Turusta tunnetaan nimeltä kolme keskiajalla toiminutta suutaria. Lisäksi on mainintoja muutamista muista nahkakäsityöläisistä (REA 86; FMU II 1783; REA 127). Tietoja oppipojista tai kisälleisistä ei ole. Luultavasti suurin osa suutareiden verstaistakin muodostui Turussa mestarista ja hänen perheestään (Kallioinen 1997:94–95; 2000:220). Turusta ei keskiajalta tunnetta myöskään ammattikuntia. Ensimmäiset ammattikunnat Suomessa perustettiin kylläkin Turkuun, mutta vasta 1620-luvulla. Suutarien ammattikunta oli näistä ensimmäinen (Kallioinen 2000:220; Kuujo 1981:165).

Muiden Suomen kaupunkien osalta tiedot ovat vielä Turkuakin niukempia eikä tilanne maaseudun osalta ole yhtään parempi (Harjula 2008:132–133). Lähimmät kuvallisetkin esitykset keskiajan nahkakäsityöläisistä ovat Suomen ulkopuolelta. Suuri ongelma koskien kaupungin käsityöläisiä on myös se, että kirjalliset lähteet eivät kerro juuri mitään käsi-

työläisten sijoittumisesta esimerkiksi Turussa keskiajalla tai 1500-luvulla (Kostet 1989:32). Tilanne on täysin eri kuin niissä Euroopan kaupungeissa, joissa kirjalliset lähteet kertovat hyvinkin tarkasti käsityöläisten alueista ja säilynyt keskiaikainen katuverkosto jopa kadunnimien kautta kertoo samoista asioista (katso esim. saksalaisia kaupunkeja käsittelevät artikkelit teoksessa Gläser 2006). Turussa käsityöläisten sijoittumisen selvittely on ollut ja tulee olemaan keskiajan ja 1500-luvun osalta kokonaan arkeologisten havaintojen varassa. Materiaaleittain jaoteltuna on arkeologisesti voitu hahmotella muun muassa metalli-, tekstiili-, luu-, savenvalu- sekä nahkakäsityön sijoittumista kaupunkialueen sisällä (Harjula & Hiekkänen 2006), vaikkakin informaatiosta suurin osa on epäsuoraa, sillä arkeologiset havainnot käsityöverstaista puuttuvat edelleen.

Nahanmuokkaukseen ja nahkaesineiden valmistukseen liittyvä arkeologinen dokumenttiaineisto on Turussa varsin runsas. Siihen kuuluu sekä nahanmuokkaukseen liittyviä rakenteita ja työkaluja että osteologista ja makrofossiilista aineistoa (Harjula 2007b:36–38; 2007c:79–84; 2008:135–141). Yksi parhaimmista indikaattoreista on nahanmuokkauksessa ja nahkaesineiden valmistuksessa syntynyt nahkajäte. Tämä voidaan jakaa kahteen pääryhmään, nahan leikkaamisesta syntyneeseen leikkuujätteeseen ja nahkojen kaapimisesta syntyneeseen kaavintajätteeseen (Harjula 2008:141–143).

Edellä kuvatun lähdeaineiston avulla saadaan tietoa sekä käsityöläisten sijoittumisesta että käsityön luonteesta ja intensiteetistä. Arkeologisen aineiston perusteella näyttää siltä, että nahanmuokkaus ei Turussa keskiajalla tai uuden ajan alussa sijoittunut ihan kaupungin ytimeen vaan sen liepeille, Aninkaisten ja Mätäjärven kortteleihin (Harjula 2008:136). Onkin luonnollista, että ainakin nahkojen parkitus hajuhaittoineen tehtiin

mieluiten kaupungin reuna-alueella (useita esimerkkejä tästä ilmiöstä Euroopan kaupungeissa teoksessa Gläser 2006). Kaupungin laajentuessa reuna-aluekin tietysti siirtyi ulommaksi. Esineiden valmistukseen ei välttämättä liittynyt vastaavaa sosiaalista painetta paikanvaihtoon. Koska nahkojen muokkaajat ja esineiden valmistajat olivat todennäköisesti samoja henkilöitä, on todennäköistä, että nahkojen parkitseminen käytiin sesonkiluonteisesti suorittamassa kauempana varsinaisesta verstaasta ja sitten palattiin taas kotiin, jonka yhteydessä verstaas toimi. Turussa hyvä esimerkki valmistuksen prosesseista ja niiden muutoksista on havaittu Åbo Akademin päärakennuksen tontilla, jossa nahkojen parkitus keskittyy ajallisesti 1300-luvulle yhdessä suutarintyön kanssa. Parkitus kuitenkin loppuu 1400-luvun alussa asutuksen tiivistyessä tontilla, kun taas suutarintointi jatkuu koko keskiajan 1500-luvulle saakka (Harjula 2008: 146–147).

MITÄ ITSE KENKÄLÖYDÖT KERTOVAT KÄSI- TYÖLÄISISTÄ?

Kenkien valmistuksesta kertovaan evidenssiin kuuluvat tietysti myös valmistuksen lopputuotteet eli kengät. Oletuksena on, että suurin osa näistä on kaupungin suutarien pai-

kallisesti valmistamia. Turussa näyttää keskiajalla eläneen kaksi jalkineenvalmistuksen traditiota. Yleisimpiä olivat 'yleiseurooppalaiset', hansakulttuurille tyypilliset kääntökengät erillisine pohjineen. Toinen traditio oli yhdestä kappaleesta tehtyjen niin kutsuttujen kurpposten valmistaminen (jalkineterminologiasta, ks. Harjula 2008:216–221). Yleiseurooppalaisten kenkien mallit olivat keskiajan uutuuksia, jotka todennäköisesti tulivat ensiksi ulkomaisten käsityöläisten mukana Suomeen ja vakiintuivat täällä nopeasti. Kaupunkien suutareilla oli varmastikin säännöstönsä, joka edellytti tietyn mallisten kenkien tekemistä tietyillä laatustandardeilla, ehkäpä Tukholman valvonnassa (Harjula 2008:161). Turun kengät näyttävät noudattaneen standardeja varsin hyvin, nurkkamestareiden laadullisesti huonompia tuotoksia ei Turun arkeologisessa aineistossa juurikaan näe, vaikka arkeologisissa löydöissä tällaisten juuri olettaisi näkyvän.

Kurpposten levintä keskiajalla painottui nykyisen Baltian alueelle ja Venäjälle ja viimeaikaisten arkeologisten löytöjen perusteella myös Turku kuului tähän kurpposten alueeseen (Kuva 1). Mitä tällaisten jalkineiden löytäminen Turusta tarkoittaa? Mahdollisesti kurpposten käyttö on johtunut siitä, että kenkätyyppi on ollut funktionaalinen, helppovalmisteinen ja edullinen työkenkä (Harjula

Kuva 1. Yhdestä nahkappaleesta valmistettuja keskiaikaisia kurppos-jalkineita Åbo Akademin päärakennuksen tontin kaivauksista (Harjula 2008: kuva 5).

2007b:39; 2007c:84; 2008:100–101). Poike-
ten kääntökengistä, kurpposten alkuperä Suo-
messä saattaa periytyä rautakaudelta, vaika-
kin konkreettiset todisteet tästä puuttuvat
(Harjula 2008:100). Tiedetäänhän, että esi-
merkiksi keramiikan ja tekstiilien valmistuk-
sen traditiotkin siirtyivät rautakaudelta keski-
ajalle (Pihlman 2003:200–201; Kirjavainen
2003:270, 273–275; Kirjavainen & Riikonen
2005:38–39). Kurpposissa voi nähdä myös
kiinnekohdan maaseudun jalkinekulttuu-
riin, jos ajatellaan, että Turun kaupunkikai-
vauksista löytyneet kurpposet saattavat olla
maaseudulla tehtyjä kenkiä, jotka syystä tai
toisesta ovat päätyneet kaupungin kulttuuri-
kerrokseen (Harjula 2008:100).

SOSIAALISIA PÄÄTELMIÄ KENGISTÄ JA NIIDEN KÄYTTÄJISTÄ

Kenkien käyttäjiä tutkittaessa kirjallinen läh-
deaineisto vaikennee vielä käsityön tutkimus-
takin tiukemmin. Kuvallisten lähteiden
tilanne on hieman parempi, kun muistetaan
kirkkojen kalkkimaalausten ihmiskuvaukset
jalkineineen. Toinen paljon käytetty lähde
pukeutumista käsittelevissä tutkimuksissa

Kuva 2. Keskiajan pikkulapsilla yleisen nappikengän
'perusmalli' (Goubitz, van Driel-Murray & Groenman-
van Waateringe 2001: kuva 9b sivulla 204).

on *Codex Aboensis*, joskin tämän käsikirjoi-
tuksen alkuperän sijoittaminen Suomeen on
epävarmaa (tulkinnoista esim. Edgren 2005;
Myrdal 2004; 2006; Vilks 1977). Paras
lähdeaineisto koskien jalkineiden käyttäjiä
on joka tapauksessa edelleen arkeologiset
löydöt.

Suurista jalkineaineistoista voidaan kengät
mittaamalla saada tilastollista tietoa kenkien
kokojakaumasta ja samalla myös kenkien
käyttäjien jalkojen koosta. Jakaumasta voi-
daan sitten erottaa sekä miesten että naisten
kenkien yleisin koko ja arvioida mille koko-
väleille miesten ja naisten kengät pääasiassa
kuuluvat. Kun kokorajat ovat tiedossa, näitä
voidaan käyttää esimerkiksi arvioitaessa eri
kenkätyyppien käyttäjien sukupuolta ja ikää
laatimalla vastaava kokojakauma kustakin
kenkätyypistä eli toisin sanoen voidaan yrit-
tää erottaa miesten, naisten ja lasten kenkä-
malleja (Schia 1977:311–313; Groenman-van
Waateringe 1978; 1988:73–77; Grew & de
Neergaard 2001:105; Mould, Carlisle & Ca-
meron 2003:3336–3340).

Turun Åbo Akademin pääarakennuksen
tontin mitattujen jalkineiden (538 kpl) pe-
rusteella miesten kenkien tyypillisin koko
olisi eurooppalaisia nykykokoja käyttäen ol-
lut 35:stä 37.5:n. Suurimmat miesten kengät
aineistossa ovat kokoa 41.5. Naisten kenki-
en kokorajat olisivat vastaavasti 29:stä 34:n.
Koot vaikuttavat kovin pieniltä, mutta täy-
tyy muistaa, että keskiajalla ihmiset olivat
lyhyempiä ja myös jalat pienempiä. Niissä
maissa, joissa luuaineistot ovat hyvin säily-
neet, on voitu tehdä konkreettisia mittauksia
ihmisten jalan luista. Kun keskiajan ihmisen
ja nykyajan ihmisen jalan välinen kokoero
huomioidaan (kysymys aikuisen jalan koh-
dalla on noin 2.5 cm:stä), Turunkin kenkien
koko asettuu paikoilleen. Kyse olisi miehil-
lä keskimäärin 40–41 numeron kengistä ja
naisilla numeron 38–39 kengistä (Harjula
2008:77–79).

Åbo Akademin tontin kenkien anturoiden pienimmät mitat ovat vain noin 10–10.5 cm (koko 16). Pienimmät kengät olisivat sopineet noin 1-vuotiaalle lapselle eli juuri kävelemään opettelevalle. Kaikki koot pienimmistä lasten kengistä nuorten kenkiin ovat edustettuina melko tasaisesti, kunnes noin 9 tai 10-vuotiaiden lasten kengänkoot menevät limittäin pienimpien naisten kokojen kanssa (Harjula 2008: Fig. 53). Voisi ajatella, että suomalaisetkin olisivat aikojen saatossa opineet käyttämään sopivia ja oikeankokoisia kenkiä, mutta näin ei näytä olevan. Tuoreen tutkimuksen mukaan yli puolet suomalaisista käyttää liian pieniä kenkiä (Helsingin Sanomat 11.11.2008).

LASTEN KENGÄT

Turun aineistossa ei ole kenkätyyppejä, jotka esiintyisivät ainoastaan lasten kokoluokissa. On kuitenkin malleja, jotka ovat olleet lasten kenkinä yleisempiä kuin jotkut toiset mallit tai lapsilla yleisempiä kuin aikuisilla. Niin kutsutun nappikengän (Kuva 2) yleisyyden lasten koissa ovat huomanneet monet tutkijat (Groenman-van Waateringe 1988:117–118; Koch 1988:74–75, 2005:226; Zerpe & Fredriksson 1982:228, Table 7). Näin on ollut myös Turussa. Turussa kenkä näyttää olleen yleisin pienillä lapsilla, noin yhdestä kuuteen vuotiaiden kenkämallina. Lapset ovat käyttäneet myös hihnakenkiä ja rintanauhakenkiä. Ne ovat yleisimpiä lapsilla, joiden ikä on ollut kuudesta vuodesta eteenpäin (Harjula 2008:82–83).

Kenkätyyppien käytön ero näyttää sijoittuvan ikään, joka nykyään tarkoittaa esi-koulun tai koulun aloittamista. Ikärajalla oli merkitystä myös agraari-Suomessa, missä varsinainen lapsuus kesti siihen asti kun lapsi oli seitsemänvuotias. Tämän jälkeen lapsi alkoi saada velvollisuuksia ja hänen piti alkaa

osallistua työntekoon. Seitsemän on myös katolisen kirkon konfirmaatioikä. Tässä iässä lapsella katsottiin olevan kyky ymmärtää hengellistä viisautta. Lapsuuden ja nuoruuden raja ilmeni myös pukeutumisessa. Pöykienkin hameet vaihtuivat keskiajalla housuihin seitsemän vuoden iässä (de Neergaard 1985:15).

Onko kengissä koon lisäksi muita ominaisuuksia, jotka erottaisivat lasten kengät aikuisten kengistä? Ainakin korkeavartiset kengät ovat yleisimpiä lasten koissa. Yleisin selitys tälle on, että ne ovat talvikenkiä (Zerpe & Fredriksson 1982:228), joka tukee ajatusta siitä, että lapset kulkivat kesäisin pitkälti paljain jaloin. Toinen selitys korkeavartisuudelle on ollut, että varsi tukee paremmin lasten kehittyviä nilkkoja kuin matalavartiset kengät (de Neergaard 1985:15). Korkeat, puoleen sääreen ulottuvat kengät ovat Turun arkeologisessa aineistossa yleisimpiä pienten lasten koissa. Syy korkeavartisuuteen on todennäköisesti sekä talvikäyttö että nilkkojen tukeminen (Harjula 2008:83). Keskiajalla oli yleistä, että lapset kapaloitiin tiukasti. Tällä yritettiin varmistaa se, että lasten raajat kasvaisivat suoriksi (de Neergaard 1985:14; Pionnier & Mane 1997:103–104). Tämä ajatus on voinut olla taustalla, kun on suosittu korkeita varsia aivan pienten lastenkin kengissä (Harjula 2008:83).

Kenkiä on joskus käytetty demografisiin laskelmiin, esimerkiksi verrattaessa lasten väestöllistä osuutta aikuisten osuuteen. Turun Åbo Akademin päärakennuksen tontin aineistossa lasten kenkien osuus on 32 prosenttia ja aikuisten 68 prosenttia. Lasten väestöllinen osuus on kuitenkin todennäköisesti ollut suurempi, koska voidaan ajatella, että moni lapsi kulki kesällä paljain jaloin kuten jo edellä todettiin. Toiseksi, kenkiä varmaan kierrätettiin sisarusten kesken. Lapset saattoivat myös käyttää pohjattuja sukkia kenkien sijasta. Näin ollen lasten kengät todennäköisesti ali-

edustuvat arkeologisessa aineistossa (Harjula 2008:79, 82).

MIESTEN JA NAISTEN KENKIEN EROT?

Olisi mielenkiintoista tietää, oliko miesten ja naisten kenkien käytössä eroja? Onko kenkätyyppejä, jotka olivat pelkästään jomman kumman sukupuolen käyttämiä tai onko edes painottumisessa eroja? Arkeologisesti luokiteltujen kenkätyyppien kohdalla tällaisia eroja ei Turussa kuitenkaan ole havaittavissa missään kenkätyypissä - tosin ainoastaan rintanauhakenkiä ja hihnakenkiä on niin paljon, että päätelmät ovat tilastollisesti päteviä. Tämän hetkisen aineiston perusteella näyttää joka tapauksessa siltä, että sekä miehet että naiset käyttivät samoja jalkinemaleja (Harjula 2008:83–84). Sama näyttää pätneen vielä 1500-luvullakin, jonka ajan maalaustensa perusteella eroja ei liiemmin ole (Egan

2005:22). Yleisemminkin arkeologeilla näyttää olleen vaikeaa erottaa miesten ja naisten kenkiä keskiaikaisista aineistoista (Lindqvist 1999:64; 2004:54). Osittainen, mutta vain osittainen syy saattaa olla joidenkin tutkimusaineistojen suppeus (Grew & de Neergaard 2001:103; Mould, Carlisle & Cameron 2003:3339). Tiettyjen kenkätyyppien osalta eri tutkimuksissa on päädytty keskenään päinvastaisiinkin tuloksiin (Esimerkki Lontoon ja Yorkin sivunauhakengistä tehdyistä eriävistä tulkinnoista Grew & de Neergaard 2001:103; Mould, Carlisle & Cameron 2003:3340). Ristiriitaisuudetkin voi tulkita niin, että miehet ja naiset todella käyttivät samantyyppisiä kenkiä. Tämä pitäne paikkansa, ainakin jos kenkätyyppi määritellään arkeologisesti kiinnitystavan ja kengän korkeuden mukaan. Miesten ja naisten kenkiä erottavat ominaisuudet saattoivat kuitenkin olla sellaisia, jotka erottuvat huonosti arkeologisessa aineistossa. Yksi attribuuteista saattoi olla väri. Eräässä saagassa mainitaankin, että mustia kenkiä pidettiin naisille sopimattomana ylellisyytenä (Falk 1917:60).

Useissa skandinaavisissa kirjallisissa lähteissä kyllä mainitaan erikseen miesten ja naisten kengät, mutta eroja ei määritellä tarkemmin. Poikkeus tästä on esimerkiksi Tukholman suutarien säännökset 1400-luvulta. Niissä kuvaillaan muutamalla termillä naisten kengät, mutta valitettavasti kuvauksia on vaikea yhdistää varmuudella mihinkään tunnettuun tai arkeologisesti edustuvaan kenkätyyppiin. Se, että miesten ja naisten kengät erosivat toisistaan jollain tavalla, käy ilmi myös säilyneistä tariffeista, jotka koskevat kenkien hintoja. Näissäkään ei voi havaita yleistä trendiä, esimerkiksi kalleuden mukaan, koskien eri sukupuolien jalkineita (Harjula 2008:84).

Kuva 3. Turun linnan portinvartijan kamarin seinämaalaus noin vuodelta 1530 (Harjula 2008: kuva 52).

Miesten ja naisten kenkiä voi tutkia kuvataiteenkin avulla. Ongelmana on vain se, että naisten kengistä näkyvät yleensä vain kärjet hameen alta, mutta tästäkin on onneksi poikkeuksia (Grew & de Neergaard 2001:120–121). Hyödyllisiä ovat myös kuvalliset esitykset, joissa kengät eivät ole jaloissa vaan riisuttuna. On myös esitetty, että sukupuolten väliset erot näkyisivät paremmin yläluokan kengissä, jotka taas arkeologisessa aineistossa edustuvat heikommin kuin tavallisen rahvaan jalkineet (Grew & de Neergaard 2001:105).

Mitä tulevaisuuden arkeologit voivat sitten päätellä tämän päivän jalkineista? Ainakaan osassa niin kutsuttuja funktionaalisia jalkineita sukupuolten ero ei näy. Tällaisia ovat esimerkiksi kumisaappaat ja urheilujalkineet, joissa ainoastaan koko kertoo käyttäjästään. Lasten kengätkin eroavat aikuisten kenkien malleista lähinnä vain kokonsa ja matalamman korkonsa perusteella.

TYYLEJÄ JA MUOTEJA SOSIAALISEN ASEMAN JA VARAKKUUDEN MUKAAN

Jalkineita voi ryhmitellä myös niistä heijastuvan varakkuuden tai sosiaalisen aseman perusteella. Käytän seuraavassa esimerkkinä Turun linnaa. Linnan tähänastinen arkeologinen jalkinemäärä ei ole kovin suuri, mutta jo siinäkin esiintyy jalkinetyyppejä ja muoti-ilmiöitä, joita ei Turun kaupunkialueella ole havaittu. Linnan arkeologisessa jalkineaineistossa näkyy jo linnan varhaisvaiheissa, 1300-luvun ensimmäisellä puoliskolla, varakkuus, todennäköinen korkea sosiaalinen asema ja ehkäpä melko tiiviit ja suorat suhteet Euroopan keskuksiin (Harjula 2005b). Aineiston poikkeuksellisuus ei pääty keskiajan loppuessa. Uuden ajan alun kengät koristeltaine päällisineen eroavat ainakin säilyneestä ja tähän asti löydetystä kaupunkimateriaalista. Turun linnan aineistossa on mielenkiintoista

myös asetelma, joka muodostuu uuden ajan alun kirjallisten lähteiden tietojen ja arkeologisen aineiston välille. Linnan tilikirjat kertovat palkollisille annetuista keskiaikatyypistä kääntökengistä. Keskiaika vaikuttikin olevan palkkaväelle melko pitkä mitä tulee jalkinemalleihin. Vielä vuonna 1557 keskiaikatyypisten kääntökenkien määrä ylitti palkkakenkäjakelussa uuden ajan -tyyppisten kenkien määrän. Herrasväki sen sijaan kulki jo 1500-luvun alussa ajanmukaisissa, uutta reunostekniikkaa edustavissa turpakengissä, jotka näyttävät edustuvan sekä linnan arkeologisessa aineistossa että portinvartijan kamarin seinämaalauksessa (Harjula 2008:73–74) (Kuva 3).

Turun keskiaikaisten kaupunginosien/kortteleiden välillä varallisuuserot eivät juurikaan näy kengissä. Havaitut erot voidaan perustella toistaiseksi lähinnä aineistojen kronologisilla eroilla. Joka puolelta keskiaikaista kaupunkia on loppuun käytettyjä kenkiä ja esimerkkejä yrityksistä jatkaa rikkimenneiden kenkien elämää. Eri puolilta kaupunkia on toisaalta myös muotijalkineiksi luokiteltavia kenkiä. 1300-luvun loppupuolella Euroopan kaupungeissa tulivat käyttöön niin kutsutut patinukset eli puiset suojajalkineet. Näin tapahtui myös Turussa. Patinukset olivat aluksi yläluokan muotia. 1400-luvulla ne yleistyivät, jolloin niitä alettiin käyttää arkisina työjalkineinakin. Pitää huomata, että patinusten ryhmän sisälläkin on ollut eroja hienompien ja arkisempien patinuskalkineiden välillä (Harjula 2008:96–97).

Erityisen pitkät kengänkärjet ovat toinen muoti-ilmiö, jonka suuri yleisökin helposti osaa yhdistää keskiaikaan. Pitkien kärkien yleistyessä niiden pituuksia alettiin joissain maissa rajata sosiaalisen arvon mukaan. Englannissa ylellisyyslaki rajasi kenkien kärjen pituuden kahteen tuumaan vuonna 1368. Sama toistettiin sata vuotta myöhemmin, mutta nyt rajoitus koski vain lordia alempi-

arvoisia henkilöitä. Pitkät kärjet menivät 1400-luvun lopulla pois muodista, kun kärjet alkoivat pitenemisen sijasta leventyä. Lopulta pitkät kärjet jäivät ainoastaan narrien jalkineisiin. Turun löydöt ovat melko maltillisia, mutta joitakin poikkeuksia täälläkin on. Pisin, noin seitsemän senttimetrin pituinen kärki rikkoo jo Englannin ylellisyysasetuksen rajan (Harjula 2008:102–105). Muoti ei ollut ainoastaan aikuisten asia. Lasten muoti näkyy välähdyksenä esimerkiksi Suurtorin lapsen kengässä (Kuva 4).

NYKYMUOTI JA TULEVAISUUDEN ARKEOLOGIT

Suuri osa nykypäivän länsimaisen muodin ilmiöistä syntyy 'katutasolla' ja leviämisen suunta yhteiskunnan sosiaalisissa ja taloudellisissa kerroksissa on alhaalta ylöspäin. Tästä voi olettaa syntyvän tulevaisuuden arkeologeille tulkintaongelmia, jotka ovat sitä suurempia mitä vähemmän kirjallisia tai muita kuin arkeologisia lähteitä tulee säilymään. Risat housut tai kengät pitääkin joissain tapuksissa osata liittää muotiin eikä leimata niitä kurjuuden indikaattoreiksi. Kenkien kohdalla voisi ajatella syntyvän niin kutsuttujen funktionaalisten jalkineiden tulkintaongelman, joka koskisi ainakin kumisaappaita, lenkkikenkiä ja puutarhakenkiä. Näitä kaikkia käytetään nykyään normaaleina yleiskenginä alkuperäisen rajatumman funktionaalisen tarkoituksensa rinnalla. Esimerkiksi kumisaappaat ovat (ainakin vielä toistaiseksi) suurkaupunkienkin urbaania muotia ja vieläpä välittämättä siitä, sataako vai ei.

Nykyisten kenkien säilyminen kaato- paikoilla tulee olemaan melko hyvä, koska kengissä on niin paljon muovi- ja kumiosia. Tulevaisuuden arkeologeja hämmästyttävät varmasti ainakin solumuovista tehtyjen ja siis oletettavasti maassa hajoamattomien Crocs-

Kuva 4. 1200-luvun lopulle ajoittuva lävistyskoristeltu pienen lapsen hihnakenkä (TMM 20764:1782) Turun Vanhan Suurtorin kaivauksista vuonna 1989. Kengän pituus 11 cm (Harjula 2007b: kuva 3).

tyyppisten jalkineiden suuri määrä 2000-luvun alkupuolen arkeologissa löytöaineistossa. Crocs-tyyppiset jalkineetkin olivat alun perin funktionaalisia jalkineita, käyttötarkoituksenaan veneily. Sitten niistä on tullut massojen muodiksi levinnyt ilmiö. Päinvastoin kuin nämä kengät, Adidaksen uusi lenkkikenkä on tarkoituksella tehty kompostoituvaksi (City Style Guide). Näistä kengistä jää tulevaisuuden arkeologeille vain kuminen pohja jäljelle - ainakin ilman konservaattoreita, jotka jo nyt painivat itsestään hajoaviksi suunniteltujen materiaalien säilyttämiso ongelmien kanssa.

LOPUKSI

Kengät ovat hyvä aineistoryhmä, kun tutkitaan yhteisöllisiä kysymyksiä. Turustakin tarvittaisiin kuitenkin edelleen lisää suuria jalkineaineistoja, jotta kokonaiskuva esimerkiksi kaupunginosien välisistä eroista tarkentuisi. Olisi mielenkiintoista myös suorittaa tutkimusorientoituneet kaivaukset jossakin Turun linnan kaltaisessa erityisessä kohteessa, jossa on jo havaittu selkeä ero kaupungin aineis-

toihin. Yhdessä muiden löytöryhmien kanssa kenkien avulla voitaisiin päästä käsiksi kysymyksiin, jotka valottaisivat koko keskiajan yhteiskuntaa. ♦

Janne Harjula
janhar@utu.fi

Arkeologia
Henrikinkatu 2
20014 Turun yliopisto

LÄHTEET

City Style Guide, kevät–syksy 08. City-lehden liite.

Edgren, H. 2005. Codex Aboensis - finskt eller svenskt, och vad har det för betydelse? *Finskt Museum* 2004, 83–89. Kirja-arvostelu teoksesta: O. Ferm & S. Nyström (toim.) Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld. En samling studier av Olle Ferm, Janken Myrdal, Åke Nisbeth, Per-Axel Wiktorsson och Lars Wollin. Stockholm.

Egan, G. 2005. Material culture in London in an age of transition. *MoLAS monograph* 19. Museum of London Archaeology Service. Lavenham Press.

Falk, Hj. 1917. Litt om sagatidens sko. *Maal og Minne, Norske Studier* 1917, 51–80.

FMU I–VIII *Finlands Medeltidsurkunder* I–VIII. Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1910–1935.

Gläser, M. (toim.) 2006. *Lübecker Kolloquium Zur Stadtarchäologie im Hanseraum V: Das Handwerk*. Lübeck.

Goubitz, O., van Driel-Murray, C. & Groenman-van Waateringe, W. 2001. *Stepping through Time. Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800*. Zwolle.

Grew, F. & de Neergaard, M. 2001. Shoes and patters. *Medieval finds from excavations in London* 2. 2nd ed. London.

Groenman-van Waateringe, W. 1978. Shoe sizes and paleodemography? *Helinium* 18, 184–189.

Groenman-van Waateringe, W. 1980. Die Stellung der Lübecker Lederfunde im Rahmen der Entwicklung der mittelalterlichen Schuhmode. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 4, 169–174.

Groenman-van Waateringe, W. 1988. Leather from Medieval Svendborg. *The Archaeology of Svendborg, Denmark* 5. Odense University Press.

Harjula, J. 1999. Asusteita ja esineitä. *SKAS* 4 / 1999, 43–47.

Harjula, J. 2002. Leather Artefacts and Leather Working in Turku, SW Finland: Tracing the medieval technology and fashion. Teoksessa: Helmig, G., Scholkmann, B. & Untermann, M. (toim.) *Medieval Europe Basel 2002. 3rd International Conference of Medieval and Later Archaeology. Preprinted Papers*. Hertingen, 127–132.

Harjula, J. 2004. Leluja vai aseita? Linkoja Åbo Akademin tontin keskiaikaisista kerroksista. *ABOA* 66–67, 2002–2003, 100–116.

Harjula, J. 2005a. Sheaths, Scabbards and Grip Coverings: The use of leather for portable personal objects in the 14th - 16th century Turku. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* 10. Saarijärvi.

Harjula, J. 2005b. Neljä keskiajan muotijalkinetta Turun linnasta. *Mustaa valkoisella: Ystäväkirja arkeologian lehtori Kristiina Korkeakoski-Väisäselle*. Vammala, 36–43.

Harjula, J. 2007a. Turun keskiaikaisista veitsentupista ja miekanhuotrasta/ On Turku's Medieval Sheaths and Scabbards. Teoksessa: Pihlman, A. & Söderström, M. (toim.) *Eurooppalainen Hansa/ The European Hansa. Turun maakuntamuseo, raportteja* 21, 95–113.

Harjula, J. 2007b. Nahkakäsityöstä keskiajan Turussa. Teoksessa: Motuste, Katri (toim.) *Elämää ja maalaislinkeinoja keskiaikaisessa kaupungissa*. Turun maakuntamuseo / HIT – History in Town 2007. Raisio, 34–42.

Harjula, J. 2007c. Nahatöö keskaegses Turus. Teoksessa Haak, Arvi (toim.) *Tartu Linnamuseum aastaraamat / Tartu City Museum yearbook* 13, 2007. Tartu Linnamuseum, 77–89.

Harjula, J. 2008. Before the Heels. Footwear and Shoemaking in Turku in the Middle Ages and at the Beginning of the Early Modern Period. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* 15. Saarijärvi.

Harjula, J. & Hiekkänen, M. 2006. Crafts in the Town of Turku from the 13th to the 18th Century. Teoksessa: Gläser, M. (toim.) *Lübecker Kolloquium Zur Stadtarchäologie im Hanseraum V: Das Handwerk*. Lübeck, 521–537.

Harjula, J. & Jokela, S. 2003. Linkoja, kenkiä ja muita kahden kaivauksen nahkalöytöjä. Teoksessa: Seppänen, L. (toim.) *Kaupunkia pintaa syvemältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* IX, 255–266.

Helsingin Sanomat 11.11.2008.

- Himanen, H. 1971. Suomen keskiajan ja 1500-luvun käsityöläiset. Suomen historian pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopisto. (painamaton)
- Kallioinen, M. 1997. Hantverkare i Åbo under medeltiden. Teoksessa: U. Heino & K. Vainio-Korhonen (toim.) *Fundera tar längsta tiden, sa skraddaren, då han sydde byxor. Frågeställningar och problem kring hantverksforskning från medeltiden till skråväsendets upplösning. Turun yliopiston historian laitoksen julkaisuja* 42. Turku, 87–96.
- Kallioinen, M. 2000. Kauppias, kaupunki, kruunu. *Turun porvarihteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle*. Helsinki.
- Kirjavainen, H. 2003. Keskiaikaiset tekstiilityövälinelöydöt - käsityön jälkiä Åbo Akademin tontilta. Teoksessa: L. Seppänen (toim.) *Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX*. Turku, 267–280.
- Kirjavainen, H. & Riikonen, J. 2005. Tekstiilien valmistuksesta Turussa myöhäisrautakaudella ja keskiajalla. *Muinaistutkija* 3/2005, 30–44.
- Koch, H. D. 1988. Fodtøj af læder og dets datering ca. 1250-1500. *Hikuin* 14, 61–78.
- Koch, H. D. 2005. Fodtøj. Teoksessa: H. D. Koch & E. Roesdahl (toim.) *Boringsholm - en østjysk træborg fra 1300-årene. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter* 53. Aarhus Universitetsforlag, 205–244.
- Kostet, J. 1989. Mätjärven seutu historiantutkimuksen valossa. Teoksessa: A. Pihlman & J. Kostet. *Turun Mätjärvi. Turun maakuntamuseo, raportteja* 10, 12–41.
- Kuujo, E. 1981. *Turun kaupungin historia 1366 - 1521*. Turku.
- Lindqvist, P. 1999. Skor och skomakeri under medeltiden: en studie av skandinaviskt material. D-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet. (painamaton)
- Lindqvist, P. 2004. Shoes - a mirror of changes in medieval society. Teoksessa: D. Kattinger, J. E. Olesen & H. Wernicke (toim.) *Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100 - 1600. Einflußnahme - Rezeption - Wandel. Culture Clash or Compromise* 8. Schwerin, 51–57.
- Mould, Q., Carlisle, I. & Cameron, E. 2003. Craft, Industry and Everyday Life: Leather and Leatherworking in Anglo-Scandinavian and Medieval York. *The Archaeology of York, The Small Finds* 17/16. Council of British Archaeology and York Archaeological Trust.
- Myrdal, J. 2004. Det medeltida Sveriges rikaste bildhandskrift. Teoksessa: O. Ferm & S. Nyström (toim.) *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld. En samling studier av Olle Ferm, Janken Myrdal, Åke Nisbeth, Per-Axel Wiktorsson och Lars Wollin*. Stockholm, 343–448.
- Myrdal, J. 2006. Inledning. Teoksessa: J. Myrdal, P. Melin & O. Ferm. *Den predikande räven*. Lund, 9–27.
- de Neergard, M. 1985. Children's Shoes in the Thirteenth to Sixteenth Centuries. *Costume: The Journal of the Costume Society* 19/1985, 14–21.
- Pihlman, A. 2003. Kaupunki, maaseutu ja keskiaikaiset saviastiat. Teoksessa: L. Seppänen (toim.) *Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX*. Turku, 195–206.
- Piponnier, F. & Mane, P. 1997. *Dress in the Middle Ages*. Yale University Press.
- REA *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok. Facsimile version of the 1890 edition with a new introduction and translations of the original preface and the register of documents with brief introductions*. Jyväskylä 1996.
- Sarv, K. 2004. Arheoloogiline nahk kui infoallikas. Lin-nusest ja linnast. *Uurimusi Vilma Trummali auks. Muinaisaja teadus* 14, 333–346.
- Schia, E. 1977. Sko som arkeologisk kildemateriale. *Hikuin* 3, 303–324.
- Vilkuna, K. 1977. Käsikirjoituksen kuvituksesta. Teoksessa: M. Huitu & T. Riska (toim.) *Codex Aboensis/ Turun Käsikirjoitus. Kommentaarit ja suomennokset*. Helsinki, 67–131.
- Zerpe, B. & Fredriksson, M. 1982. Skor och andra läderföremål. Teoksessa: G. Dahlbäck (toim.) *Helgeandsholmen - 1000 år i Stockholms ström. Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms kommun* 48. Borås, 217–240.
- Artikkeli kuuluu Suomen Akatemian projektiin 'Vanhoja esineitä uusin silmin' (pääösnro. 122793), jota johtaa Turun yliopiston arkeologian professori J.-P. Taavitsainen.

KAAKELIUUNIEN OPETTAVAISET JA KANTAAOTTAVAT KUVA-AIHEET KESKIAJAN JA UUDEN AJAN ALUN EUROOPASSA

Abstract

The instructive and didactic motifs of tile stoves in Medieval and Early Modern Europe

The development of the tile stove was connected to many socio-economic and politico-religious changes in medieval and early modern Europe. The earliest of the tile stoves were undecorated, but when they started to be decorated with colourful glazes and moulded images, they became media for social competition and signs of wealth as well as instruments for religious and political propaganda.

The form and decoration of stove tiles started to adopt features from Gothic cathedral architecture from the second half of the 14th century onwards. The role of Gothic art was to teach, guide and remind people of biblical teachings and to serve as an aid to devotional practices. The central position of sin and atonement made scenes from the Passion of Christ and themes related to the veneration of saints and the Virgin Mary key designs on stove tiles too, but since the early tile stoves were commissioned by the nobility, their images also reflected chivalric themes like knights, hunting scenes and coats of arms. From the 1520s onwards the Renaissance started to change the decoration of stove tiles and at the same time the Reformation began to influence the content

of their religious images. The new understanding of sin replaced themes which were related to the veneration of saints with portraits of rulers and princes who supported the Reformation. Some biblical themes were still used like the ones related to salvation and forgiveness. Portraits of the leading supporters of the Reformation became widely used motifs on stove tiles in Finland too.

It would however be too one-sided to date stove tiles or to interpret their meaning solely by their images or style. It should be remembered that fashions and ideals were not adopted simultaneously in different places and among all social classes.

Kaakeliuunin kehitys liittyi moniin Pohjois-Euroopassa keskiajan lopulla ja uuden ajan alussa tapahtuneisiin sosio-ekonomisiin ja uskonnollis-poliittisiin muutoksiin. Aivan aluksi sen kehityksen mahdollisti väestönkasvu ja varallisuuden lisääntyminen, mitkä puolestaan vaikuttivat kaupunkien syntyyn, ammattien erikoistumiseen ja lopulta materiaalisen kulttuurin monipuolistumiseen. Kaakeliuunin tapaisen savuttoman ja lämpöä varaan lämmityslaitteen kehittyminen liittyi myös mukavuudenhalun kasvuun. Kaakeliuunin myöhempään kehitykseen ja sen koristelun rikastumiseen vaikuttivat lisäksi sosiaalinen kilpailu, ja kaakeliuuni levisi uu-

Kuva würzburgilaisesta käsikirjoituksesta noin vuodelta 1250, missä on kuvattu varhainen ruukkukaakeliuuni (Roth Heege 2002, Fig. 454.).

sille alueille muiden materiaalisen kulttuurin tuotteiden ja muotivirtausten tavoin vilkastuneen ulkomaankaupan ja kaupungista toiseen muuttaneiden käsityöläisten ja kauppiaiden välityksellä. Myös painotekniikan kehittyksellä oli osansa kaakeliuunin kuva-aiheiden leviämisessä. (ks. tarkemmin mm. Majantie 2003; 2007)

Kaakeliuunin kehityksen on katsottu saaneen alkunsa saksankielisissä Alppimaissa jo ensimmäisillä vuosisadoilla jKr. (Blomqvist 1936, 182; Franz 1969, 14; Liebgott 1972, 3), joskin varhaisimmat varmasti kaakeleiksi tunnistetut arkeologiset löydöt ovat peräisin vasta 1100-luvulta (Roth Heege 2002, 211–212). Kaakeliuunin käyttö levisi 1200-luvulta lähtien laajoille alueille Pohjois-, Länsi-, Itä- ja Keski-Eurooppaa, erityisesti saksalaisten hansakauppiaiden ja käsityöläisten välityksellä (Gaimster 2001, 52–54; 2007, 48–55). Suomessa kaakeliuunin omaksuminen tapahtui arkeologisen löytöaineiston perusteella 1400-luvun alussa. Varhaisimmat kaakelit ovat peräisin Turun kaupunkialueelta, mikä ei ole yllättävää, sillä kaupungilla oli vilkkaat yhteydet saksalaisiin hansakaupunkeihin ja suuri osa sen porvareista oli saksalaista alkuperää pitkälle 1400-luvulle asti. Saksalaisvaikutus ei kuitenkaan ollut ainoastaan kaupallista, vaan myös lukuisia saksalaisia käsityöläisiä ja porvareita muutti pysyvästi Pohjoismaiden kaupunkeihin ja he toivat mukanaan omat tapansa, instituutionsa ja materiaalisen kulttuurin piirteensä. (Kallioinen 2003, 5–9). Varhaisimmat kirjalliset lähteet kaakeliuunien pystyttämisestä Suomessa ajoittuvat kuitenkin vasta 1540-luvulle (Gardberg 1959, 164, 189).

Kaakeliuuni levisi aluksi vain yhteiskunnan varakkaimpien luokkien rakennuksiin, ja sen kuva-aiheet heijastivat pitkään yläluokan maailmaa ja sosiaalisen kilpailun aikaansaamaa koreilunhalua sekä statuksen esittämistä. Kaakeliuunien koristeet ja värikkäät lasitteet vaikuttivat sisustuksen uudistumiseen ja niiden kuva-aiheet heijastivat aikakauden uskomusten, aatteiden ja muodin muutoksia sekä poliittisia valtataisteluja ja uskonnollista propagandaa.

Aivan varhaisimmat kaakelit muistuttivat vielä tavallisia keramiikka-astioita, ja kaakeliuunit olivat tällöin koristelemattomia. Tässä vaiheessa suurin syy kaakeliuunin käyttöön oli sen mukavuus, savuttomuus ja tehokas lämmönvarauskyky. Varhaisimmat ruukkukaakeleiden koristeet olivat erilaisia leima- ja painokuvioita. Ensimmäiset kaakeleissa esiintyneet reliefikoristeet ajoittuvat 1300-luvulle. Muottien käyttö antoi edellytykset monimutkaisilla kuva-aiheilla varustettujen kaakeleiden valmistukseen ja samalla tavalla koristettujen kaakeleiden leviämiseen laajoille alueille. (Franz 1969, 24–26, 30–31)

GOTIIKAN KAAKELIUUNI HARTAUDENHARJOITUKSEN APUNA

Kaakeliuunin muoto alkoi saada 1300-luvun jälkipuoliskolta lähtien vaikutteita gotiikan korkeutta tavoittelevasta katedraali-arkkitehtuurista. Goottilaistyyllisen uunin kaakelit eivät enää olleet ruukkukaakeleita, vaan koristeellisia nissi- tai levykaakeleita. Uunin lakea koristivat usein huipultaan suippokaariin tai sakaroihin päätyneet kruunukaakelit, ja myös uunin seinämien kaakeleissa oli koristeina erilaisia gotiikan arkkitehtuurille tyypillisiä muotoja. Samoin kuin katedraalien seinät, jaettiin myös gotiikan kaakeliuunin runko vaakasuorilla koristeistoilla erilaisiin vyöhykkeisiin. (Franz 1969, 31–40; Liebgott 1972, 9–16)

Varhaisimmat gotiikan kaakeleiden kuviot tehtiin yksilöllisenä käsityönä, mutta vähitellen kaakelilevyjä ryhdyttiin valmistamaan ainoastaan muoteilla. Kaakeleissa alkoi esiintyä 1300-luvun puolivälistä lähtien gotiikan kuvausihanteita seuranneita koriste-elementtejä kuten nissejä, suippokaaria, kolmilehti-kaaria, apilanlehtikuvioita, sakarakoristeita ja ruusuikkunoita. Gotiikalle oli tyypillistä vertikaalirakenteiden korostaminen ja runsaat rakenteita puhkovat leikkauskoristelut, jotka

molemmat tähtäsivät sekä korkeutta tavoittelevan tunnelman luomiseen että rakenteiden ilmavuuden ja keveyden aikaansaamiseen. Tämä näkyi myös kaakeliuuneissa. Kirkko oli tärkeä taiteen tilaaja ja katolisen kirkon opit ohjasivat taiteen muotoja ja sisältöä. Kirkkoarkkitehtuuri oli tärkeällä sijalla taiteen suunnannäyttäjänä. Samat kuva-aiheet ja muodot, jotka esiintyivät aikakauden katedraaleissa, siirrettiin pienemmässä mittakaavassa kirjankuvitukseen, alttarikaappeihin ja koriste-esineisiin, myös kaakeleihin. (Martindale 1967, 7–12, 67, 85, 124, 163–164; Sekules 2001, 2, 88)

Gotiikan taiteessa olivat tärkeällä sijalla Raamatun kertomusten ja pyhimysten elämän kuvaukset, ja erityisen merkittävässä asemassa oli Neitsyt Marian ja pyhimysten kunnioitus. (Christensen 1979, 18–19; van Straten 1994, 75–81) Mariasta tuli 1200-luvulla yhä tärkeämpi, ja hänen katsottiin lempeydessään ja neitseydessään edustavan maailmaa, jonne ihminen saattoi paeta kurjuutta ja kärsimystä. Gotiikan taiteessa valtaistuimella istuva Kristus korvattiin yhä useammin ristiinnaulitun Kristuksen kuvalla. Kärsivän Kristuksen kuva oli tärkeä mietiskelyn ja ylistyksen kohde. Myös Raamatun kertomusten ja pyhimysten elämän kuvauksia pidettiin keinoina päästä lähemmäs Jumalaa. Kuvatut figuurit sijoitettiin usein arkkitehtoniseen tilaan tai maisemaan, ja kuva-aiheet jaettiin erilaisiin kenttiin suippokaarikatoksilla. Tärkeät henkilöt sijoitettiin usein myös ympyröiden sisälle, millä haluttiin viitata näiden iankaikkiseen elämään. (Martindale 1967, 82–83, 124; Sekules 2001, 13; Sureda 1997, 320–332)

Kirkon ohella taiteen tilaajia olivat ylimystön edustajat ja 1400-luvun loppupuolelta lähtien myös rikastuva porvaristo. Ylimystön it-

Puupiirros 1500-luvun alusta, missä huoneen nurkaan on kuvattu nissikaakeliuuni (Henkel 1999, A.57.).

sekäs tavoite taiteen tilaajina oli heidän oman hurskautensa korostus, mutta 1400-luvulta lähtien taidetta tilattiin yhä enemmän myös yksityisen hartaudenharjoituksen tarkoitukseen. (Christensen 1979, 15–17; Harbison 1995, 11–13, 94) Maallisessa taiteessa esiintyi myös taiteen tilaajien ympäristöä kuvaavia aiheita, ja koska he olivat ylimystön edustajia, heijastavat niissä kuvatut aiheet heidän ympäristöään, uskomuksiaan, elämänarvojaan ja tapojaan. Ritarikulttuuri oli keskeisellä sijalla keskiajan yläluokan elämässä, eikä ole yllättävää, että myös taiteen kuva-aiheissa esiintyi ritareita, metsästysaiheita, vaakunoita, rakastavia, linnanheitoja, korttipelejä ja musikantteja. Ritarikuvilla oli myös uskonnollinen sisältö, ja ritarin katsottiin taistelevan järjestyksen ja uskon säilyttämiseksi sekä suojelevan heikkoja pahalta. Ritarikulttuuriin kuului sotasankarien ihannoiti, mikä ilmeni muun muassa sotilaspyhimysten, kuten **Pyhän Yrjön** suosiossa. (Sekules 2001, 152, 159–161, 175, 180–181) Maallisia aiheita otettiin myös kirjallisuudesta ja niiden lähteitä olivat muun muassa eläinsadut ja antiikin tarinat. Todellisten henkilöiden ja tapahtumien lisäksi keskiajan taiteessa kuvattiin myös abstraktioita eli käsitteitä ja ajatuksia, jotka eivät olleet näkyviä eivätkä käsin kosketeltavia. Niiden kuvaaminen tapahtui käsitteiden korvikkeiden eli niitä kuvaavien personifikaatioiden avulla. (van Straten 1994, 25–28, 45–53, 88–90)

Painotekniikka mahdollisti 1450-luvulta lähtien samojen kuva-aiheiden leviämisen laajoille alueille, sillä painokuvien avulla yhä laajempi joukko käsityöläisiä sai samoja kuvia käsiinsä eikä niitä tarvinnut enää kopioida ulkomuistista (Gaimster 1997, 142). Käsityöläisten käyttöön ryhdyttiin painamaan myös erillisiä mallikirjoja, ja koska eri alojen

käsityöläiset käyttivät samoja puu- ja kupari-piirroksia sekä valmiita mallikirjoja, toistuvat samat aiheet sekä kaakeliuuneissa, huoneiden puupaneloinneissa, maalauksissa, sisustustekstiileissä että huonekaluissa. (Fulton 1996, 33) Myös kaakeleiden kohdalla on nähtävissä, että varhaisimpien gotiikan kaakeleiden kuva-aiheet kopioitiin vielä vapaiden luonnosten pohjalta, mutta 1400-luvun lopulta alkaen kuva-aiheiden lähteinä käytettiin lähes yksinomaan puu- ja kupari-piirroksia.

Varhaisissa goottilaistyyllisillä kuva-aiheilla varustetuissa kaakeleissa oli useimmiten vain yksi figuuri. Kaakeleiden keskuskuvioita rajasivat gotiikalle tyypilliset suippokaaret, apilanlehtikuviot ja kolmi-lehtikaaret, ja niiden taustat koristeltiin kasvikäynnöksistä muodostunein kuvioin. Myöhäisgotiikan kaakeleissa myös sulka-kuviota muistuttava yhtenäinen taustakoristelu oli tyypillinen. Kaakeleiden kuva-aiheissa alkoi esiintyä 1300-luvulla ritareita, ylhäisönuorukaisia, linnanheitoja, metsästysaiheita, eläimiä (peurat, kotkat, leijonat, yksisarviset), kasvikuviota ja vaakunoita. Uskonnolliset kuva-aiheet yleistyivät saman vuosisadan lopussa, ja ne liittyivät todennäköisesti yksityisen hartaudenharjoituksen kasvuun. Uskonnolliset aiheet olivat hallitsevassa asemassa 1400-luvun kaakeleissa, ja tyypillisiä aiheita

Goottilaistyylinen kaakeli, jossa on kuvattu ylhäisönuorukainen. Kaakeli kuuluu Kulturhistorisches Museum Hansestadt Stralsundin kokoelmiin (HST-10-27-28). Kuva: Kirsi Majantie.

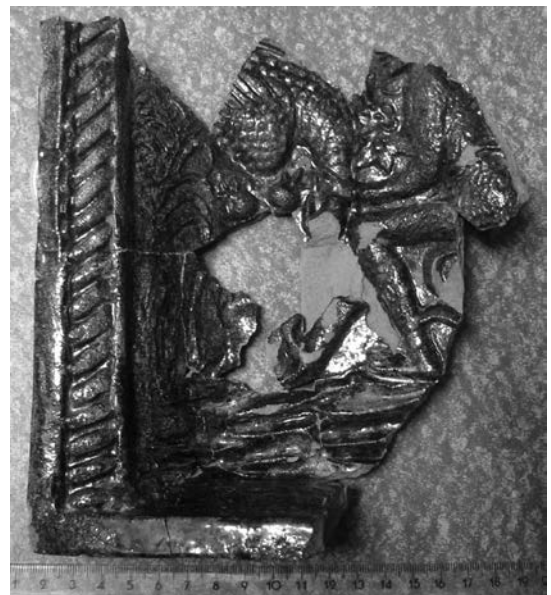
olivat Neitsyt Maria, evankelistat, apostolit, pyhimykset ja Kristuksen kärsimyshistorian kuvaukset. (Franz 1969, 39, 45, Liebgott 1972, 9–16)

RENESSANSSIKAAKELIUUNI POLIITTISTEN JA USKONNOLLISTEN KANNANOTTOJEN VÄLINEENÄ

Kaakeleiden koristelu alkoi saada vaikutteita renessanssitaiteen yksityiskohdista 1520–1530-luvuilta lähtien. Ensimmäiset muodoltaan renessanssityyliä edustavat uunit valmistettiin 1500-luvun puolivälissä. Renessanssityyliset kaakelit olivat neliön tai suorakaiteen muotoisia reliefikoristeisia levyjä. Renessanssin vaikutus näkyi 1500-luvun puolivälin jälkeen uuneissa lisääntynee-

nä erikoiskaakeleiden, kuten lista-, kulma-, friisi- ja kruunukaakeleiden käyttönä. Niiden profiloitunut muodot ja yhtenäiset koriste-kuviot jäsensivät kaakeliuunien kyljet eri osiin. Goottilaistyylisten uunien yläosan suippokaaret muuttuivat renessanssityylisissä uuneissa pyörökaariksi ja sakarat tasaisiksi friiseiksi.

Renessanssin vaikutus näkyi kaakeleissa antiikkiin viittaavina kuva-aiheina ja antiikin arkkitehtuurista lainattuina yksityiskohtina, kuten pylväiden, pilasterien ja pyörökaarten käyttönä. (Franz 1969, 38–45, 71, 87, 90, 116) Renessanssi lisäsi myös antiikin historiallisten ja mytologisten aiheiden suosioita, ja usein ne esiintyivät sulassa sovussa uskonnollisten aiheiden kanssa. Keskiajan taiteen tapaan renessanssitaiteen kuva-aiheiden oli tarkoitus toimia opettavaisina ohjeina ihmisille. Kuvat olivat korostetun moralistisia ja Raa-

Åbo Akademin päärakennuksen tontilta Turusta löydetty goottilaistyylinen nissikaakeli, jossa on kuvattu poikasiaan rinnastaan nypimälläan verellä ruokkiva pelikaani (TMM21816:KA089:001). Kuva: Kirsi Majantie.

Turun linnasta löydetty Saksin vaaliruhtinaan Johann Friedrichin muotokuvalla koristettu kaakeli (TMM18434:1). Kuva: Kirsi Majantie.

matun tarinoiden haluttiin toimivan esikuvina ja oppeina hyvälle käytökselle. (Johannesson 1996, 25, 30–31) Myös personifikaatioiden suosio kasvoi, mutta keskiajan taiteesta poiketen ne esitettiin aina niitä määrittelevien attribuuttien kanssa. Suosittuja personifikaatioita olivat muun muassa planeettojen, vapaiden taiteiden, mantereiden, aistien ja vuodenaikojen kuvaukset. Myös hyveitä ja paheita sekä erilaisia luonteenominaisuuksia kuvattiin personifikaatioiden avulla. (van Straten 1994, 28, 88–92)

Pohjois- ja Keski-Euroopassa renessanssi-tyylin omaksuminen ajoittui samaan aikaan reformaation kanssa ja uskonnolliset muutokset heijastuivat voimakkaasti myös tuotettuun taiteeseen. Reformaation myötä protestanttisten alueiden taiteen kuva-aiheet maallistuivat, ja uusi näkemys synnistä vaikutti pyhimysten kunnioitukseen ja kärsimyksen korostamiseen viittaavien aiheiden karsiutumiseen. Raamatun aiheista käytössä säilyivät pelastuksen ja anteeksiannon sanomaan liittyvät aiheet sekä Kristuksen elämän kuvaukset. Pyhimysten ti-

lalle nousivat hallitsijoiden muotokuvat, jotka korvasivat pyhimykset uskon esikuvina ja kunnioituksen kohteina. (Christensen 1979, 124–125, 160–162, Gaimster 2000, 142–148, Harbison 1995, 118–128; Johannesson 1996, 30–31) Hallitsija- ja ruhtinasmuotokuvien suosio kasvoi renessanssitaiteessa myös poliittisen propagandan välineinä. Hallitsijamuotokuvien tarkoituksena oli korostaa hallitsijan esimerkillistä asemaa hyveellisyyden esikuvana, osoittaa hänen valtaansa ja toisaalta puolustaa hallitsijasuvun vallan laillisuutta. (Johannesson 1998, 11–16)

Muotokuvat olivat tyypillisimpiä kaakeleissa esiintyneitä kuva-aiheita 1530-luvulta lähtien, ja niiden esikuvina toimivat aikakauden puupiirroksat. Usein alkuperäisissä muotokuvissa esiintyi kirjoitus tai vaakuna, jonka avulla kuvattu henkilö oli mahdollista tunnistaa. Myös henkilön yhteiskunnallinen asema ja varallisuus tuotiin esille tätä korostaneiden esineiden sekä vaatteiden avulla. (Burke 1998, 225; Campbell 1990, 34–37, 99, 128, 134) Muotokuvien henkilöt kuvattiin joko edestä, profiilista tai $\frac{3}{4}$ -kulmasta. Pohjois-Euroopassa profiilimuotokuvat olivat harvinaisempia kuin Italiassa, ja erityisesti vuoden 1420 jälkeen niistä tuli lähes poikkeuksellisia. Jos profiilikuvausta käytettiin, haluttiin sillä viitata erityisesti antiikin rahoihin ja mitaleihin. (Campbell 1990, 75–86; Pope-Hennessy 1989, 4–22, 45, 64–70, 89–92) Kaakeleissa suosituimpia olivat profiilista ja $\frac{3}{4}$ -kulmasta kuvatut muotokuvat. Ne rajattiin tavallisesti pylväillä ja pyörökaarilla tai sijoitettiin ympyräkehien sisälle.

Muita renessanssikaakeleissa esiintyneitä kuva-aiheita olivat antiikkia ihannoivat roomalaisten keisareiden muotokuvat, antiikin sankarit ja mytologian hahmot. Muita tyypillisiä aiheita olivat allegoriset ja moralisoivat kuvat sekä personifikaatiot. Myös uskonnolliset aiheet pysyivät käytössä, joskin niiden määrä väheni reformaation jälkeen. Suosittuja

aiheita olivat evankelistat, Tuhlaajapojan tarina, Vanhan Testamentin 12 voittoisaa sankaria ja Kristuksen elämän kuvaukset. Suosittuina aiheina pysyivät myös kasvit ja vaakunakilvet. Raamatun kertomus Tuhlaajapojasta sopi hyvin reformaation sanomaan ja syntien pyyteettömään anteeksiantoon. Samoin Vanhan Testamentin kahdentoista voitokkaan sankarin kuvia käytettiin esikuvina ja vertauskuvina uuden uskon puolesta, sillä nämä olivat edistäneet kansojen kääntymistä uskomaan yhteen jumalaan. Ristiinnaulitseminen pysyi edelleen suosittuna kuva-aiheena, koska se muistutti Kristuksen kuolemasta ihmisten syntien tähden sekä anteeksiannosta. Evankelistat tulivat puolestaan suosituiksi Kristuksen elämänvaiheiden kuvaajina. Erityisen usein kaakeleissa esiintyy reformaatiota kannattavien ruhtinaiden muotokuvia. (Franz 1969, 72–83; Liebgott 1972, 21–23; Gaimster 2000, 143–148; Ose 1996b, 142–145) Kuitenkin myös katolisen puolen johtohahmon keisari **Kaarle V:n** muotokuvia esiintyi (Stephan 1991, 77–79), ja niitä saattoi esiintyä jopa samoissa uuneissa protestanttisten ruhtinaiden kuvien kanssa. Olihan Kaarle V uskonkiistoista huolimatta koko Pyhän saksalais-roomalaisen keisarikunnan hallitsija, myös protestanttisten ruhtinaiden hallitsemilla alueilla. Esimerkiksi Tukholmasta on löytynyt Kaarle V:n muotokuvalla varustettu kaakeli ja Saksin vaaliruhtinas **Johann Friedrichin** puolison **Sibilla Kleveläisen** muotokuvalla varustettu kaakeli saman korttelin alueelta (Århem 1996, Fig. 141, 143). Myös Gdańskin Artushofin suuruunissa on sekä Kaarle V:n että protestanttisten ruhtinaiden muotokuvia (Kilarska 2007, 134–135).

Kaakeleiden reliefikuvat alkoivat seurata muun taiteen mukana barokin tyyli-ihanteita 1500- ja 1600-lukujen vaihteessa. Osa kuva-aiheista pysyi samoina kuin renessanssityylisissä kaakeleissa, mutta kaakeleiden koristelu muuttui vähitellen runsaammaksi

Tukholman kaupunkialueelta löydetty kaakelinpala, jossa on Pyhän saksalais-roomalaisen keisarikunnan hallitsijan Kaarle V:n muotokuva (SSM2332). Kuva: Kirsi Majantie.

ja kaakeliuunin muoto alkoi taipua barokin kierresorvausten ja vapaasti seisovien plastisten figuurien myötä joskus lähes ylitsepursuvan koristeelliseksi. Myös kaakeleiden koko kasvoi jopa niin, että yksi kaakeli saattoi kattaa koko kaakeliuunin kyljen. Kuva-aiheet jatkuivat usein kaakelistä toiseen, jolloin ne muodostivat uunin pinnalle yhtenäisiä kuvioita. Pylväiden sijasta kuva-aiheet reunustettiin yhä useammin munasauvakehyksillä ja kasviornamenteilla. Tyypillisiä barokkikaakeleissa kuvattuja aiheita olivat hallitsijoiden muotokuvat, geometriset kuviot ja erilaiset kasvi-aiheet. (Franz 1969, 117–126; Ose 1996a, 55–59, 63–67) Kaakeleissa esiintyi myös Kaukoidästä lainattuja koristeaiheita, jotka sekoitettiin länsieurooppalaisten barokkikuvioiden sekaan. Näitä olivat muun muassa granaattiomenat ja neilikat. Samat koristeaiheet löytyivät myös aikakauden tekstiilitaiteesta. (Knutsson 1990, 72–73)

KUVA-AIHEET KULTTUURISSESSÄ KONTEKSTISSAAN

Keskiajalla kaakeleiden uskonnolliset kuva-aiheet toimivat siis yksityisen hartaudenharjoituksen apuna ja raamatunkertomusten muistuttajina. Niiden pyhimysten kuvat toimivat apuna rukouksissa ja kaakeliuunin kyljissä kuvasarjoina toistuneet Kristuksen elämän ja Raamatun kertomusten kuvitukset opettavaisina tarinoina oikeasta ja väärästä. Kärsivän Kristuksen kuva oli tärkeä mietiskelyn ja imitoinnin kohde. Jo gotiikan kaakeleissa esiintyi kuitenkin jo uunien tilaajien ja omistajien maailmaan liittyviä aiheita ja heidän asemaansa korostaneita kuvia, kuten muotokuvia, metsästysaiheita ja vaakunoita, jotka viittasivat heidän etuoikeutettuun asemaansa. Ainoa suurempi Suomesta löytynyt goottilaistyylinen nissikaakeli on peräisin Åbo Akademin pääarakennuksen tontilta Turusta. Siinä on kuvattu poikasiaan rinnastaan nyppimälläan verellä ruokkiva pelikaani ja tätä kohden kättään ojentava ihmishahmo. Kuva-aihe viittaa todennäköisesti ihmisen samaistumiseen pelikaanin kärsimykseen, mikä puolestaan rinnastettiin Kristuksen kärsimykseen ristillä. (ks. tarkemmin Majantie 2002)

Reformaatio muutti kaakeleiden kuva-aiheet päällisin puolin maallisemmiksi, mutta myös niillä oli uskonnollisia merkityksiä. Gotiikan pyhimykset muuttuivat reformaation ja renessanssin myötä aikakauden hallitsijoiden ja ruhtinaiden muotokuviksi, joilla tavallisesti oli myös uskonkysymyksiin kantaaottava sisältö. Yksi suosituimmista kaakeleissa esiintyneistä muotokuvista esitti Saksin vaaliruhtinasta Johann Friedrichiä. Tavallisesti tämä on kuvattu sivusta esitettynä rintamuotokuvana, ja hänen päänsä yläpuolella kulkee tekstikenttä HERZOG HANS FRIDERICH KURFURST. Tällaisia kaakeleita on löytynyt myös Suomesta, erityisesti Turun kaupunkialueelta ja linnasta, mutta

Saksin vaaliruhtinas Johann Friedrich (1503–1554) Lucas Cranach vanhemman puupiirroksessa vuodelta 1533 (Gotteswort und Menschenbild 1994, Graphik 131.).

myös Siuntion Suitian kartanosta. Johann Friedrich oli yksi ns. Schmalkaldenin liiton johtohahmoista. Liiton tavoitteena oli estää katolisen puolen johtohahmon, Pyhän saksalais-roomalaisen keisarikunnan hallitsijan Kaarle V:n toimet ja puolustaa reformaatiota. Keisarin ja protestanttisten ruhtinaiden valtataistelu päättyi ns. Schmalkaldenin sotaan (1546–1547), jossa ruhtinaiden joukot koki tappion ja Johann Friedrich joutui keisarin vangiksi. Hän sai pitää herttuan arvonimensä, mutta menetti vaaliruhtinaan arvonsa. (Christensen 1992, 49, 57–58, 72; Pettegree 2002, 112–118, 124–125) Muotokuvien lisäksi kaakeleissa esiintyi myös reformaation iskulauseita, kuten VERBVM DOMINI MANET IN AETERNVM ("Jumalan sana kestää ikuisesti"). Muotokuvien käyttö liittyi reformaation ohella myös hallitsijasukujen välisiin valtataisteluihin (Christensen 1992, 26–29, 38–46, 66–69, 72, 124–129).

Vaikka Suomesta löydetty Johann Friedrichin ja Sibilla Kleveläisen muotokuva-kaakelit olivat ainakin pääosin läheisesti yhteydessä reformaation propagandaan ja kannanottoihin, ei niitä kaikkia voi varmasti yhdistää reformaation sanomaan. Ne olivat nimittäin samalla myös varhaisia esimerkkejä renessanssimuodin saapumisesta Suomeen. Turun linnassa Schmalkaldenin liiton ruhtinaan ja tämän puolison muotokuvilla on todennäköisesti ollut poliittinen ja uskonnollinen merkitys, mutta on vaikea arvioida syitä samojen kuva-aiheiden käyttöön Turun kaupunkialueella. Niissä Johann Friedrichin pään yläpuolelle kiertänyt tekstikenttä on jo lähes kadonnut, ja vaikuttaa siltä, että renessanssi-asuisen henkilön muotokuvan kopiointi kaakelin pintaan on ollut tärkeämpää kuin tekstikentän kopiointi. Toisaalta on muistettava, että koska Johann Friedrich kuvattiin aina samalla kaavamaisella tavalla, on hänen muotokuvansa ollut tunnistettava ilman tekstikenttääkin. Arkeologisten löytökontekstien perusteella Johann Friedrichin kuvilla varustettuja kaakeleita valmistettiin Turussa vielä 1600-luvun alussa, vaikka niiden muotit on alun perin valmistettu todennäköisesti vuosina 1532–1547, jolloin Johann Friedrich vielä kantoi vaaliruhtinaan arvonimeä (ks. tarkemmin Majantie 2003). Koska hänen muotokuvansa säilyivät muistoina reformaation tapahtumista ja hänen uhrautumisestaan protestanttisen uskon puolesta, on niillä ollut merkitystä pitkään hänen kuolemansa jälkeenkin. Koska myös Suomessa uskonkysymykset pysyivät tärkeinä vielä 1500-luvun lopun ja 1600-luvun alun valtaistuinriitojenkin aikana (Joutsivu 2002, 300–302; Lehtonen 2002, 274), ovat Johann Friedrichin muotokuvakaakelit voineet toimia kannanottoina reformaation puolesta. Toisaalta on ajateltavissa, että renessanssityylisten kaakeleiden valmistus liittyi

enemmänkin renessanssityylisen sisustuksen omaksumiseen, joka vielä 1600-luvun alussa oli erittäin ajankohtaista kaupunkiporvariston keskuudessa.

Ei ole aina helppoa tulkita minkälainen merkitys kaakeliuunien kuva-aiheilla on ollut aikalaisten mielissä. Varmaa kuitenkin on, ettei kaakeleita voi ajoittaa ja niiden merkitystä tulkita pelkästään niiden kuva-aiheiden perusteella, vaan on myös otettava huomioon paikalliset olosuhteet ja muodin sekä aatteiden eriaikainen omaksuminen eri alueilla ja eri yhteiskuntaluokkien keskuudessa. Kaakeliuunien paikallisen valmistuksen alkaminen Suomessa ja kuva-aiheiden kopiointi ovat varmasti vaikuttaneet kuva-aiheiden merkitysten muuttumiseen. Usein kaakeleihin kopioitiin vain tietty yksityiskohdata suuremmasta kuva-aiheesta tai kopioinnin seurauksena kuvattu aihe on muuttunut varsin merkittävästi. Joka tapauksessa kaakeleiden ja niiden kuva-aiheiden kopiointi kertovat sosiaalisen kilpailun aikaansaamasta tarpeesta tuottaa rikkaasti koristettuja renessanssikaakeliuuneja myös Suomessa kaupungin keskiluokan asuntoihin. On lähes mahdotonta arvioida oliko tässä vaiheessa kuva-aiheiden sisällöllä enää samaa merkitystä kuin niiden syntyalueilla, mutta jotkin kömpelöiltä vaikuttavat muotokuvat (ks. tarkemmin Majantie 2005) viittaavat siihen, että ainakin osa kuva-aiheiden sisällöstä on unohtunut kopioinnin seurauksena. ♦

Kirsi Majantie
kirmaja@utu.fi

Arkeologia
Henrikinkatu 2
20014 Turun yliopisto

LÄHTEET:

- Blomqvist, Ragnar 1936. Kakel och kakeltillverkning i Lund under Dansk tid. *Kulturens årsbok* 1936. Lund. 180–218.
- Burke, Peter 1998. *The European Renaissance. Centres and Peripheries*. Oxford.
- Campbell, Lorne 1990. *Renaissance Portraits. European Portrait Painting in the 14th, 15th and 16th centuries*. New Haven & London.
- Christensen, Carl C. 1979. *Art and Reformation in Germany*. Ohio & Michigan.
- Christensen, Carl C. 1992. *Princes and Propaganda. Electoral Saxon Art of the Reformation*. Kirksville & Missouri.
- Franz, Rosemarie 1969. *Der Kachelofen*. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus. Graz.
- Fulton, Torbjörn 1996. Ornamentiken. Teoksessa Göran Alm et al. (toim.) *Renässanssens Konst. Signums svenska konsthistoria*. Lund. 32–41.
- Gaimster, David 1997. *German Stoneware 1200–1900. Archaeology and Cultural History*. London.
- Gaimster, David 2000. Saints and Sinners: the changing iconography of imported ceramic stove-tiles in Reformation England. Teoksessa D. Kicken et al. (toim.) *Lost and Found: essays on medieval archaeology for H.J.E. van Beuning*. *Rotterdam Papers* 11. 142–151.
- Gaimster, David. 2001. Life and lifestyle in the Baltic castle: Patterns in ceramic consumption c. 1200–1600. Teoksessa J. Skaarup et al. (toim.) *Castella Maris Baltici V*. AMAF VI. Rudkøbing. 51–66.
- Gaimster, David 2007b. The Baltic ceramic market 1200–1600: measuring Hanseatic cultural transfer and resistance. Teoksessa Herman Roodenburg (toim.) *Cultural Exchange in Early Modern Europe. Volume IV. Forging European Identities, 1400–1700*. Cambridge. 30–58.
- Gardberg, C. J. 1959. *Åbo slott under den äldre vasatiden. En byggnadshistorisk undersökning*. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 60. Helsingfors.
- Gotteswort und Menschenbild. Werke von Cranach und seinen Zeitgenossen*. Teil 1. Museen der Stadt Gotha Schlossmuseum 1994. Kunstverlag Gotha. Wechmar.
- Harbison, Craig 1995. *The Art of the Northern Renaissance*. London.
- Henkel, Matthias 1999. *Der Kachelofen. Ein Gegenstand der Wohnkultur im Wandel. Eine volkskundlich-archäologische Studie auf der Basis der Hildesheimer Quellen*. Nürnberg.
- Johannesson, Kurt 1996. Renässanssens bildvärld. Teoksessa Göran Alm et al. (toim.) *Renässanssens Konst. Signums svenska konsthistoria*. Lund. 8–31.
- Johannesson, Kurt 1998. The Portrait of the Prince as a Rhetorical Genre. Teoksessa Allan Ellennius (toim.) *Iconography, Propaganda, Legitimation. The European Science Foundation. The Origins of the Modern State in Europe 13th–18th centuries*. New York. 11–36.
- Joutsivuo, Timo 2002. Suurvalta-Ruotsi ja yksimielisyyden henki. Teoksessa Tuomas M. S. Lehtonen & Timo Joutsivuo (toim.) *Suomen kulttuurihistoria 1. Taivas ja maa*. Helsinki. 300–303.
- Kallioinen, Mika 2003. Saksalainen vaikutus Suomen keskiajan kaupungeissa. *Rakennustaiteen seura. Jäsentiedote* 4:2003. 5–9.
- Kilarska, Elzbieta 2007. Gdańskin kaakelit ja kaakeliuunit ennen 1600-luvun loppua. Teoksessa Kirsi Majantie (toim.) *Ruukkuja ja Ruhtinaita. Saviastioita ja uunikaakeleita ajalta 1400–1700*. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* XII. Saarijärvi. 131–145.
- Knutsson, Johan 1990. Avtryck i leran – Orientaliskt och europeiskt i reliefpressat 1600-talskakel. *Porslin, fajans och annan keramik på Skokloster. Skoklosterstudier utgivna av Skoklosters slott nr 24*. Stockholm. 58–77.
- Lehtonen, Tuomas M. S. 2002. Kuningas Sigismund, herttua Kaarle ja kapinoivat talonpojat. Teoksessa Tuomas M. S. Lehtonen & Timo Joutsivuo (toim.) *Suomen kulttuurihistoria 1. Taivas ja maa*. Helsinki. 274.
- Liebgott, Niels-Knud 1972. *Kakler. Hovedtræk af kakkelovnens historie ca. 1350–1650*. Nationalmuseet. København.
- Majantie, Kirsi 2002. Kaakeleita keskiajan Turusta. ABOA. *Turun maakuntamuseo, vuosikirja / Åbo landskapsmuseum, årsbok* 65/2001. Turku. 39–52.
- Majantie, Kirsi 2003. Muotia, mukavuutta ja mielipiteitä – syitä kaakeliuunin käyttöönottoon. Teoksessa Liisa Seppänen (toim.) *Kaupunkia pintaa syvemmltä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* IX. Suomen keskiajan arkeologian seura. Turku. 181–194.
- Majantie, Kirsi 2005. Muistin vai muotin varassa? – Kaakeleiden paikallista valmistusta 1500-luvun Turusta. Teoksessa Visa Immonen & Miikka Haimila (toim.) *Mustaa valkoisella. Ystäväkirja arkeologian lehtori Kristiina Korkeakoski-Väisäselle*. Turun yliopisto, arkeologia. Vantaa. 119–125.
- Majantie, Kirsi 2007. Kaakeliuunin käyttöönotto – savutonta lämpöä ja kanta-aottavia kuvia. Teoksessa Kirsi Majantie (toim.) *Ruukkuja ja Ruhtinaita. Saviastioita ja uunikaakeleita ajalta 1400–1700*. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* XII. Saarijärvi. 88–96.

Martindale, Andrew 1967. *Gothic Art*. London.

Ose, Ieva 1996a. *Podiņu Krāsnis Kurzemes un Zemgales Pilīs 15.gs. beigās – 18.gs. sākums*. Latvijas Vēstures Institūta Apgāds. Rīga.

Ose, Ieva 1996b. Einige gemeinsame Merkmale der Kachelverzierung des 16.–17. Jahrhunderts in den Skandinavischen Ländern und den Burgen Lettlands. Teoksessa M. Josephson & M. Morgen (toim.) *Castella Maris Baltici II. AMAF II*. Nyköping. 141–146.

Pettegree, Andrew 2002. *Europe in the Sixteenth Century*. Oxford.

Pope-Hennessy, John 1989. *The Portrait in the Renaissance*. Princeton.

Roth Heege, Eva 2002. Hinterm Ofen ist es warm. Teoksessa Andreas Heege (toim.) *Einbeck im Mittelalter: Eine archäologisch-historische Spurensuche*. Oldenburg. 211–225.

Sekules, Veronica 2001. *Medieval Art*. Oxford University Press.

Stephan, Hans-Georg 1991. *Kacheln aus dem Werra-land. Die Entwicklung der Ofenkacheln vom 13. bis 17. Jahrhundert im unteren Werra-Raum*. Schriften des Werratalvereins Witzenhausen Heft 23.

van Straten, Roelof 1994. *An Introduction to Iconography*. Gordon and Breach Science Publishers.

Sureda, Joan 1997. *Romaaninen taide ja gotiikka*. Porvoo & Helsinki & Juva.

Århem, Barbro 2006. Kaklen från kvarteret Svalan. Teoksessa Michél Carlsson & John Hedlund (toim.) *Från klostermark till hamnkvarter på 200 år. Vattugatan och kvarteret Svalan – Ca 1440–1640*. Stockholms stad, Norrmalm, RAÄ 103 Arkeologisk undersökning 1991. Arkeologisk rapport 2006:10. 115–133.

SUOMEN KESKIAJAN ARKEOLOGIAN SEURAN SEMINAARI

VANHAT KARTAT JA NIIDEN KÄYTTÖ ARKEOLOGISESSA TUTKIMUKSESSA

Suomen keskiajan arkeologian seuran sääntömääräinen syyskokous

Hämeen linnassa 20.11.2009

PYTYT SYNNISSÄ – TULKINTAMAHDOLLISUUKSIA NAUVON EGELSKÄRIN HYLYN KERAMIIKALLE

Abstract

Reading the pots - Interpretation possibilities of the ceramics from the Egelskär wreck

The Egelskär wreck was first discovered in 1996 in the Nauvo archipelago, after which regular archaeological excavations have revealed several ceramic jugs among its cargo. The pottery has been identified as Lower Saxon early medieval stoneware. The pottery can be divided into six categories according to form and morphology; however, on the whole they are a homogenous group. The Egelskär pottery can be used to study Finnish medieval society; its customs and connections to Northern Europe. The pottery and the rest of the cargo are yet another indication of the close ties between the countries around the Baltic Sea.

Arkeologisella kaivauksella ja erityisesti keskiaikaisella kohteella saadaan yleensä esiin ainakin jonkin verran keramiikka-astioiden palasia. Keramiikka on yleensä myös hyvin toivottu löytömateriaali, sillä siltä on mahdollisuus kysyä kysymyksiä, jotka suuresti helpottavat kaivettavan kohteen analysointia. Muun muassa **Duncan Brown** (1997, 95) on listannut näitä kysymyksiä:

1. Miten keramiikka ajoittuu? Tämä kysymys on yleensä sama kuin; miten kaivauksen kohteena oleva muinaisjäänös ajoittuu?
2. Tämä on hyvin tavallinen tarkoitus kaivauksen aikana esiin tulleen keramiikalle, ja melko usein keramiikka myös jää käsittelemättä tämän pitemmälle. Ajoitusprosessin sivutuotteena kuitenkin saatetaan saada vastaus seuraavaan yleiseen kysymykseen, joka on:
3. Missä keramiikka on tehty? Jos kyseessä on ulkomailla tuotettu keramiikka, on tämän perusteella pyritty ehkä määrittelemään kauppayhteyksiä tai tavaravaihtoa, mihin liittyy myös tiiviisti kysymys: Miten keramiikka on päätynyt kohteeseensa?
4. Miten keramiikka-astia on tehty? Vastaus tähän on kuitenkin useasti helposti arvioitavissa, vaikka käytettävissä olisi vain pieni pala astiasta eikä tiedolla ole kovin paljon käyttöarvoa sen jälkeen, kun sen avulla on määriteltä vastauksia ensimmäisiin kahteen kysymykseen.

Arkeologisten kaivausten aikana sen sijaan melko harvoin käytetään kovin paljon aikaa löydettyjen keramiikan palasten funktion määrittämiseen. Hyvin usein varsinkin Suomessa esiin kaivettu keramiikka-aineisto on liian pieni, jotta sen avulla voisi tehdä muuta

kuin karkeasti määritellä kohteen luonnetta. Voimmekin melko huoletta nostaa ajoituksen tuottamisen keskiaikaisen kohteen keramiikkalöytöjen tärkeimmäksi tehtäväksi. Arkeologia tieteenalana tutkii kuitenkin nimenomaan ihmistä. Siksi kaivauksilla esiin kaivettua keramiikkaa pitäisi tutkia myös todisteena ihmisen toiminnasta ja elämästä.

EGELSKÄR: HYLKY JA LASTI

Nauvon Egelskärin edustalta vuonna 1996 löytynyt keramiikkalasti – sekä siis myös sen myötä itse hylky - on 1990-luvun lopussa alustavasti ajoitettu 1300-luvun alkuun. Ajoituksen ovat tehneet **David Gaimster** British Museumista sekä **Georg Haggrén** Helsingin yliopistosta ja **Heikki Hyvönen** museovirastosta (löytökortit, Meriarkeologian yksikkö).

Hylky sijaitsee Nauvon ulkosaaristossa Metsähallituksen valvomalla Saaristomeren kansallispuiston erityissuojelualueella, jolla kaikki liikkuminen on luvanvaraista. Hylyn vieressä sijaitsevalle luodolle on rantautuminen ilman lupaa kielletty, ja itse hyllylle on tunnettuna muinaisjäännöksenä määritelty suoja-alue. Käytännössä on kuitenkin havaittu, että kohteelta on vuosien mittaan hävinnyt keramiikka-astioita. Tämän vuoksi hylky päätettiin 2000-luvun alussa tutkia; se oli vaarassa tuhoutua niin ihmisten, kuin luonnollisten prosessienkin takia.

Kivisavikeramiikka-astioiden lisäksi hyllyn lastina oli ainakin pronssinen kirkonkello, pronssipatoja ja liuskekivihiointen aihioita sekä puinen tynnyri täynnä rautaharkkoja. Näiden lisäksi aluksessa on todennäköisesti ollut myös muuta lastia, mutta se joko saatiin pelastettua heti haaksirikon jälkeen tai sitten se koostui viljasta, suolasta tai muusta materiaalista, joka on jo ehtinyt maata tai huuhtoutua meressä näkymättömiin.

Egelskärin hylky löytyi vuonna 1996 ja sitä on sen jälkeen tutkittu museoviraston toimesta useina kenttäkausina ja työt jatkuvat vielä ainakin tulevana kesänä. Itse hyllystä on kerrottu jo useampaan otteeseen (Alvik & Haggrén 2003, Enholm 1999, Wessman 2007), joten siihen ei ole syytä paneutua kovin syvällisesti. Keskityn tässä erityi-

Kuva 1. Bengerode ja muita Weser- ja Leine-jokilaakson tuotantokeskuksia. Kartta: Russow 2006, 68).

sesti aluksen lastina olleeseen keramiikka-astioiden kokoelmaan, joka on lukumääräisesti mittavin löytöryhmä hyllyssä.

Egelskärin hyllyn keramiikka-aineisto koostuu noin 50 kivisaviastiasta ja sellaisten sirpaleista. Moni astia on säilynyt joko täysin tai melkein kokonaisena. Suurin osa säilyneestä keramiikasta on tyypiltään, väritykseltään ja saven koostumukselta samankaltaista ja muodostaa näin ollen selkeän ja yhtenäisen kokonaisuuden.

David Gaimster on tunnistanut keramiikan tuotantoalueeksi Bengeroden keskiaikaisen tuotantoalueen (Kuva 1.) luoteisen Ala-Saksin alueella nykyisessä Pohjois-Saksassa (löytökortit, Meriarkeologian yksikkö). Tällä alueella melko lähellä toisiaan sijaitsevat kylät ja keskukset tuottivat yleisesti käyttökeramiikkaa vientiin. Tuotantoalueiden läheisyys johtui alueelta löytyneen sopivan saviraaka-aineen ohella hyvien liikennöintireittien eli Werra-, Weser- ja Leine-jokien läheisyydestä. Sopiva savi oli elinehto keramiikka-astioiden valmistukselle. Itse Benge-

roden kylä hylättiin 1300-luvun lopulla tai 1400-luvun alussa ja sen asukkaat sulautuivat ympäröiviin suurempiin kyliin, jotka ahmaisivat paikallisen keramiikkatuotannon markkinat (Russow 2006, 70). Näin ollen Bengerode ei ehtinyt tuottaa kivisavikeramiikkaa vientiin kovinkaan pitkää aikaa ja sen tuotannon eri vaiheet ovat melko helposti ajoitettavissa. Bengerodea pitkäikäisempiä keramiikan tuottajia alueella olivat mm. Coppingrave, Fredeslohe, Duingen sekä Göttingen. Ongelmana alueen keramiikkatuotannon määrittelyssä on se, että näissä keskuksissa tuotettujen keramiikka-astioiden muoto, koristelu, saven koostumus ja poltto ovat hyvin samankaltaisia. Usein on hyvin vaikeaa erottaa Ala-Saksin eri keramiikkakeskusten tuotantoa toisistaan.

Yleisesti kivisavikeramiikan määritelmänä voidaan sanoa, että se on hyvin korkeapolttoista ja ohutseinäistä käyttökeramiikkaa, joka korkean polttolämpötilansa (yli 1200 °C) ansiosta on vedenpitävää. Astioiden ohutseinäisyys kuitenkin estää keramiikan käytön ruuanvalmistuksessa, ne halkeaisivat joutuessaan kuumuuteen. Tämän vuoksi kivisavikeramiikkaa pidetäänkin yleisesti tarjoilu-, säilytys-, sekä kaatoastioina, joita käytettiin lähinnä nesteiden, kuten oluen ja viinin, miksei myös veden ja maidon, säilytykseen ja nauttimiseen. Lisäksi kivisavikeramiikalle tyypillisten ominaisuuksien, vedenpitävyyden, hajuttomuuden ja sileyden on katsottu nostaneen sen arvoa ja haluttavuutta aikalaisensa silmissä (Gaimster 1997).

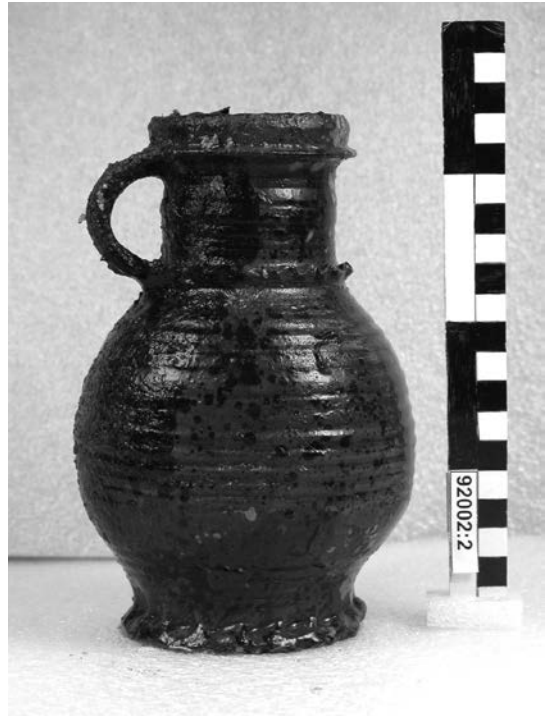
Egelskäristä tähän mennessä nostettu keramiikka-aineisto voidaan astioiden muodon perusteella jakaa ryhmiin. Jaottelun tarkoituksena on toivomus, että sen myötä aineistosta nousisi esiin selkeitä muotoryhmiä. Aineistossa on ollut mahdollista erottaa viisi eri muotoryhmää, jotka eroavat toisistaan lähinnä kokonsa ja tilavuutensa puolesta mutta osin myös muodoltaan.

Kuva 2. Pikari (Vierpassbecher). Kuva: Museovirasto, Meriarkeologian yksikkö (MaY).

PIKARIT

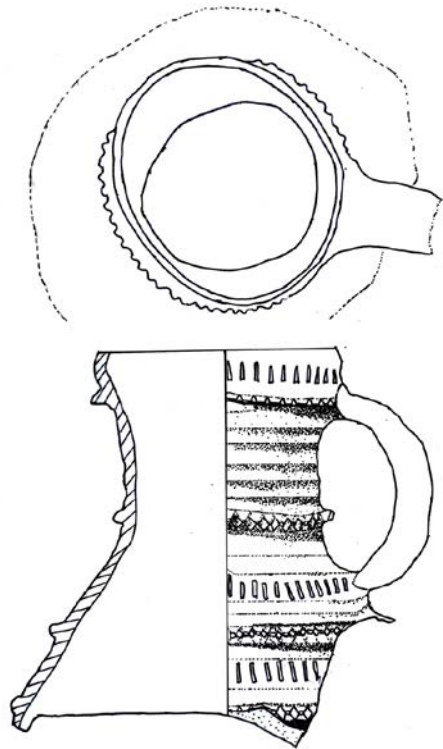
Ensimmäinen ryhmä (Kuva 2.) muodostuu kymmenestä matalasta astiasta tai niiden sirpaleesta, jotka ovat melko helppoja tunnistaa pyöreämahaisesta muodostaan sekä tavallisin neljästä kohtaa sisäänpäin painetusta suuaukostaan (saks. Vierpassbecher). Suuaukosta muodostuu näin hieman neliapilan muotoinen. Näiden astioiden koristelu muodostuu aina yhdestä pykäläleimojen rivistöstä astian kapeimman kohdan eli kaulan alapuolella. Muiden ryhmien kohdilla astioiden koristeluun käytetyt leima-, viiva- ja nauharivit saattavat vaihdella paljonkin, mutta näiden pikareiksi kutsuttujen astioiden kohdalla koristelu näyttäisi pysyvän samanlaisena jokaisen astian kohdalla. Astioiden korkeus on noin 10–12 cm ja niiden tilavuus on maksimissaan noin litran luokkaa.

Kuva 3. Kolkpakko. Kuva: MaY

KOLPAKOT

Suurimman ryhmän muodostavat pienet ruukkumaiset kolkpakot (Kuva 3.). Niitä tai niiden sirpaleita on yhteensä 18 kappaletta. Tämän astiaryhmän koristelu vaihtelee suuresti tiettyjen teemojen sisäpuolella. Koristelu on aina kolkpakkoa kiertävää nauhamaisia pykälä-, viiva- tai kohovyökoristelua erilaisin vyöhykkein. On kuitenkin olemassa kolkpakoita, joissa ei ole minkäänlaista koristelua, jos mukaan ei lasketa pohjan aaltomaista painannekoristelua. Kolkpakot ovat korkeudeltaan noin 16 cm ja niiden tilavuus noin puoleltoista litran luokkaa.

Kuva 4. Kaatokannu / kolkpakko. Piirros: Riikka Tevali.

KAATOKANNUT / KOLPAKOT

Kolmannen ryhmän muodostavat astiat eivät muodoltaan eroa kolkpakoista, ainoastaan niiden tilavuus on suurempi ja ne ovat korkeam-

pia kuin kolpakot (Kuva 4.). Kuitenkaan niiden kokonaiskorkeudesta ei voida sanoa mitään varmaa, sillä yksikään Egelskärin tämän ryhmän astioista ei ole säilynyt täysin ehjänä. Muutamassa reunapalassa on jäljellä vartaloa melkein pohjaan saakka, joten joitakin päätelmiä korkeudesta on mahdollista esittää. Todennäköinen korkeus on noin 20 cm luokkaa. Näitä astioita on tähän mennessä löydetty Egelskäristä vain viisi kappaletta. Niitä on siis paljon vähemmän kuin kolpakoi-
ta. Astioiden vähyydestä ja rikkonaisuudesta johtuen täytyy myös tätä ryhmätulkintaa ehkä myöhemmin vielä tarkentaa. Toivottavaa on, että ensi kesän kaivaukset tuovat vielä lisäselvyyttä ryhmän määrittelyyn.

TUOPIT

Neljännän muotoryhmän muodostavat astiat olen jakanut kahteen alaryhmään, mutta esittelen ne tässä yhdessä, sillä ryhmän A (Kuva 5.) muodostaa vain yksi kokonainen astia ja yksi pohjapala. Kutsun tässä tätä astiaryhmää tuopeiksi. Ryhmään B (Kuva 6.) kuuluukin sitten jo yhteensä 16 melkein kokonaista tuoppia tai sirpaletta ja astiamuoto on kolpakoiden jälkeen lukumääräisesti suurin ryhmä aineistossa. Tyyppi on muodoltaan sylinterimäinen ja sen levein halkaisija löytyy vain hieman pohjan yläpuolelta. Tuoppi A on samanlainen kuin isoveljensä, mutta tilavuudeltaan pienempi ja matalampi. Se on korkeudeltaan 16 cm ja tilavuudeltaan ehkä noin litran. B-ryhmän tuoppien korkeus vaihtelee 20 cm:stä 26,5 cm:iin ja tilavuuskin on näin ollen useita litroja.

SÄILYTYS- / KAATOKANNUT

Pienimmän muotoryhmän aineistossa muodostavat kannut (Kuva 7.), joita on tähän

Kuva 5. Tuoppi A. Kuva: MaY.

Kuva 6. Tuoppi B. Kuva: MaY.

mennessä löytynyt vain kaksi kappaletta. Kumpikaan astioista ei ole ehjä, vaan molemmista on säilynyt vain astian suuosa, kaula, korva ja hieman vartalon yläosaa. Astiat eroavat hieman toisistaan koristelultaan, mutta muuten ne ovat hyvin samankaltaisia. Erityisin piirre astioissa verrattuina yllä mainittuihin on niiden suureuna, joka on suora, pyöreä ja koristelematon. Muoto vaikuttaa hyvin pullomaiselta. Koska kummallekaan astioista ei voida määrittää korkeutta tai tilavuutta, on niiden käyttötarkoituksen päättelyminen hieman hankalaa. Ne vaikuttavat kuitenkin kaulaosaa tutkimalla melko suurilta kannuilta.

Mainittakoon vielä, että jokaisen ryhmän astioilla on yksi korva, lukuun ottamatta pikareita, joilla ei ole korvaa laisinkaan. Korva on yleensä melko pieni ja ohut, joten siitä on tuskin ollut suurta hyötyä astiasta kiinni pidettäessä. On mahdollista, että astia on korvastaan ripustettu seinälle tai telineeseen. Tämän lisäksi pikareita lukuun ottamatta jokaiseen ryhmään kuuluu oleellisena elementtinä pohjan sormipainannemuotoilu. Useissa painanteissa on vielä nähtävillä tekijänsä kynnenjäljet ja osassa myös sormenjälkiä.

Joka tapauksessa on selvää, että vaikka tässä on yritetty löytää astioista eroavaisuuksia muodon perusteella, niin tämä Egelskärin aineiston muodostava kivasavikeramiikka on luonteeltaan hyvin homogeenistä. Myös koristelu on melko yhtenäistä tai sitten se puuttuu kokonaan.

VALKOSAVIKERAMIikka

Aineistoon kuuluu myös yksi Bengeroden keramiikasta poikkeava löytöryhmä, nimittäin muutamia paloja valkosavikeramiikkaa (Kuva 8.). Siitä on hyvin vaikea muodostaa minkäänlaista ryhmäjaottelua, sillä jäljelle on jäänyt ainoastaan pieniä kylkipaloja sekä yksi pohja- ja yksi reunapala. Ensimmäinen

päätelmäni oli, että tässä on jäänteet miehistön itsensä käyttämästä keramiikasta, mutta kysymykseksi jää siinä tapauksessa, miksi meillä ei ole jäljellä ainuttakaan kokonaista tai edes lähes kokonaista astiaa. On siis todennäköistä, että nämä osin hyvin kuluneet valkosavenpalat ovat joutuneet mukaan hylkyyn sen ballastin eli painolastin mukana tai ne ovat jäänteitä edellisistä lasteista ja ovat ajalehtineet mukana aluksen viimeisellä matkalla. Varmasti emme saa koskaan tietää, mutta todennäköisempää on, että myös miehistön käyttökeramiikastakin edes osa olisi vielä jäljellä, kun aluksen lastina ollut keramiikka on säilynyt melko ehjänä kaikki nämä vuosisadat. Tästä herää kysymys, että jos nämä pienet valkosavenpalaset eivät kuulu miehistön käyttökeramiikkaan, niin missä sitten on se keramiikka jota aluksen miehistö käytti matkoillaan? Tosin emme voi tietää, mitä vielä makaa kaivamattomana kohteella, jossa vielä on jäljellä myös lastina olleita astioita.

Erilaisten esinetyyppien löytyminen hyllystä on hyvin mielenkiintoista myös esitelmäni alussa esitettyjen kysymysten pohjalta. Toinen yleinen keramiikalta kysytty kysymyshän on, miten tämä on joutunut tänne? Esimerkiksi Egelskärin hyllystä löytyneet liuskekivihiointen aihiot oli muotoiltu norja-

Kuva 7. Säilytys- / kaatokannu. Kuva: MaY.

laisesta liuskeesta (Stefan Wessman, suullinen tiedonanto). Aluksen lastina ollut kirkonkello puolestaan oli varmasti tehty tilaustyönä, sillä on vaikea muutoin kuvitella kauppiaiden raa- haavan kelloa Manner-Euroopasta Suomen rannikolle. Kirjallisten lähteiden puuttuessa on hyvin vaikea sanoa, missä kello olisi mahdollisesti tehty. Muun säilyneen lastin, rautatynnyrin ja pronssipatojen osalta tutkimukset ovat vielä kesken eikä niistä tässä vaiheessa ole vielä julkaistu tuloksia.

Edellä esitetyn melko vähäisen tiedon perusteella, meille piirtyy kuva aluksesta, joka oli varta vasten matkalla Suomen rannikolle, todennäköisesti Turun seudulle, mahdollisesti tuomaan kirkonkelloa työn tilaajalle ja matkaahan oli turha tehdä lähes tyhjällä aluksella. Mukaan on siis lastattu muun muassa keramiikkaa, joka oli yleinen kauppatavara, mutta niin vähäpätöinen, että keskiajalla sitä ei usein vaivauduttu merkitsemään rahtikirjoihin (le Patourel 1983, 27–29).

TUTKIMUSKYSYMYKSIÄ

Siirryn nyt tarkastelemaan aluksen lastina ollutta keramiikkaa sosiaalisen arkeologian näkökulmasta. Lähinnä tarkoitukseni on esitellä jotain lähestymistapoja, jotka ovat mahdollisia tämäntyyppiselle aineistolle. Jos kyseessä olisi maakaivaus ja pyrkimyksenä olisi päätellä jotain keskiaikaisen ihmisen elämästä hänen käyttämiensä esineiden kautta, olisi löytökontekstilla tärkeä rooli. Konteksti on lähes jokaisen arkeologisen artefaktin tulkinnan kannalta elintärkeä, mikä heijastuu jo kaivausvaiheessa maakerrosten huolellisessa tutkimuksessa sekä dokumentoinnissa. Ilman muistiin merkittyä löytökontekstia, löytö on arkeologille lähes arvoton. Löytö tai esine itsessään ei useinkaan ole tutkimuksen kannalta arvokas. Tärkeätä on sen sijaan se, mitä pystymme päättelemään esineen käyt-

Kuva 8. Pohjapala valkosavea. Kuva: Riikka Tevali.

täjästä sen perusteella missä, miten ja min- kä muiden esineiden kanssa löytö sijaitsee esiinkaivamishetkellään.

Mitä siis tehdä kauppalastissa olleen hyl- lyn, kuten Egelskärin, tapauksessa? Tar- koitushan on, että aineisto kertoisi jotain keskiaikaisen keramiikan valmistajasta tai käyttäjästä ja hänen tavoistaan. Onnistuuko se, kun löytökontekstina on hylky, jolla ei ole mitään tekemistä keramiikka-astiodien val- mistajien kanssa? Ja koska alukselle kävi niin kuin kävi, astioilla ei näin ollen myöskään ol- lut lopullisia omistajia eli käyttäjiä, ne olivat vasta matkalla markkinoille ja sieltä käyttöön ennen hylkäämistään ja maahan joutumista. Olemme siis tilanteessa, missä keramiikka- aineisto ei kerro itse löytökohteestaan, vaan on löydettävä uusi näkökulma, kun tarkoi- tuksena on nimenomaan sosiaaliarkeologinen tulkinta. Emme voi tämän aineiston perus- teella tehdä päätelmiä mistään tietystä keski- aikaisesta kohteesta, oli se sitten kylätontti, kaupunki tai linna.

Eräs mahdollinen lähestymistapa astiodien sosiaaliarkeologisessa tutkimuksessa on nii- den käyttötarkoituksen määrittely. Muotonsa

ja valmistustapansa ansiosta kivilavikera-
miikka soveltuu parhaiten juoman tai nestei-
den kuten viinin, oluen, siman, veden tai mai-
don varastointiin, kuljettamiseen, tarjoiluun
ja nauttimiseen. Edellä määriteltyt muoto-
ryhmät sopivat tähän muottiin täydellisesti.

Tähän mennessä koottu aineisto koostuu
enimmäkseen kolpakoista sekä hieman kor-
keammista sylinterinmuotoisista tuopeista.
Nämä kummatkin astiatyypit ovat sopivia
juoman nauttimiseen ja jälkimmäiset kokon-
sa ansiosta ehkä myös tarjoiluun. Kuitenkaan
kaatamista helpottavaa nokkaa ei ole ainoal-
lakaan astialla, vaan ne ovat kaikki pyöreä-
reunaisia. Erimuotoisia ja kokoisia astioita on
todennäköisesti käytetty mitä moninaisimpiin
tarkoituksiin, eikä niille ollut olemassa tiuk-
koja käyttösääntöjä. Myös muodin vaikutuk-
set on otettava huomioon.

On kiintoisaa pohtia, mitä tämä aineisto
kertoo keskiaikaisista juomatavoista. Yhden
lastin perusteella ei ole mahdollista esittää pi-
täviä todisteita mutta muutamia viitteitä kui-
tenkin. Tässä tehtävässä ovat myös suureksi
avuksi keskialjalta säilyneet kirjalliset ja ku-
valliset lähteet, joita on 1300-luvulta harvak-
seltaan, mutta joitain kuitenkin, suuremmaksi
osin Manner-Euroopasta.

Voidaan myös ajatella, että kivilavi-
keramiikka ulkomailta tuotuna oli arvostet-
tua, ja näin ollen erikoisempaa tavaraa, jota
pidettiin esillä ja käytettiin erityistilaisuuksis-
sa, kuten sukujuhlien, häiden ja hautajaisten
aikana. Nämä ovat perinteisesti juhlia, joihin
kansatieteellisestikin on Suomessa yhdistetty
runsas väkijuomien nauttiminen.

KORISTELU VIHJEENÄ KÄYTTÖTARKOITUKSESTA?

Egelskärin aineistossa kokonaisuudessaan
noin puolessa palasista ja astioista esiintyy
koristelua. Tässä yhteydessä koristelulla tar-

koitetaan astian vartalon viiva-, painanne- ja
aaltoviivakoristelua sekä astioiden pohjassa
esiintyvää aaltoilevaa painannereunusta.

Väkijuomat, juhliminen sekä korkea
status ovat käsitteitä, joilla on hyvin masku-
liininen sointi ja jotka keskialjalla, ehkä jos-
sain määrin vielä nykyäänkin, liitettiin hyvin
keskeisesti miehiin. Kun taas pääasiallis-
esti vaatimattomuus, yksinkertaisuus ja käy-
tännöllisyys ovat jokseenkin feminiiniseksi
yhdistettäviä käsitteitä. Tämän perusteella
saatamme jaotella keramiikka-astiat karkeas-
ti yksinkertaisiin, käytännöllisiin ja matal-
lan statuksen astioihin sekä koristeltuihin
ja kookkaisiin astioihin, joita sopi esitellä.
Edelliset kulkivat käyttötavarana keittiössä,
joka oli keskialjalla naisten valtakuntaa, vaika
myös miehet toimivat yleisesti kokkeina
ja leipureina. Jälkimmäiset taas sijoitettiin
todennäköisemmin pöytään tarjoiluastioiksi,
missä niitä huomioitiin ja ihailtiin enemmän
ja missä ne heijastivat omistajansa sosiaalista
tasoa (Cumberpatch 1997, 146). Jos tällaista
analyysia haluaisi viedä pitemmälle ja yrittää
soveltaa Egelskärin aineistoon, pitäisi ensin
määritellä mikä on tarpeeksi koristeltu astia
ja mikä puolestaan tarpeeksi yksinkertainen.
Joka tapauksessa analyysi saattaisi avata mie-
lenkiintoisia näkökulmia keskialjan ihmisen
ajatusmaailmaan.

KIVISAVIKERAMIikka SUOMESSA

Egelskärin aineiston perusteella voidaan poh-
tia myös keskialkaista yhteiskuntaa ja Etelä-
Suomen asukkaiden elintapoja yleisellä ta-
solla. Egelskärin keramiikka kertoo kuitenkin
kokonaisuutena jo jotain kivilavikeramiikan
suosiosta ja käytöstä Suomessa keskialjan
alussa. Se kertoo meille sen, että eurooppa-
laiset muodin tuulet olivat jo hyvin ehtineet
Suomen rannikolle asti ja että lastiin sijoit-
taneilla kauppiaille oli pakko olla jonkinlai-

nen varmuus siitä, että heidän lastinsa menisi kaupaksi.

Kiinnostavaa olisi tehdä vertailua keskiaikaisilta asuinpaikoilta, kylätonteilta, kaupungeista ja linnoista löytyvän kivisavikeramiikka-aineiston sekä hylyistä löytyvän kauppatavaran kesken. Joka tapauksessa, kivisavikeramiikka ei ollut mikään harvinaisuus Suomessa, jolla oli kauppayhteyksiä Manner-Eurooppaan, itään ja länteen. Myös se, että kivisavikeramiikkaa löytyy melkein jokaiselta keskiaikaiselta kohteelta, miten paljon tai vähän tahansa, osoittaa sen, että jokaisen mahdollista ostaa keramiikkaa. Kivisaviastioita ei varmastikaan ollut suunnattu millegään yksittäiselle yhteiskuntaluokalle, vaan mahdollisuuksiensa ja tarpeidensa mukaan jokainen pyrki niitä hankkimaan. Tässä palaan myös kysymykseen kivisavikeramiikan statusarvosta suomalaisten silmissä. On melko yleistä, että keskiaikaiselta kylätontilta löytyy kivisavikeramiikkaa, ainakin Etelä-Suomessa, mutta sitä ei tule kovin paljoa, kuten ei keramiikkaa yleensääkään kun verrataan samanaikaisia kohteita Suomessa ja muualla Euroopassa.

Yhtenä syynä keramiikan vähäisyyteen löytöjen joukossa on varmasti se, että keskiajalla käytettiin paljon orgaanisesta aineksesta, kuten puusta valmistettuja astioita. Pusia astioita on Suomessa käytetty jo kivikaudelta lähtien ja niihin saattoi vielä keskiajalla ja myöhemminkin liittyä uskomuksia ja perinteitä. Etnoarkeologisissa tutkimuksissa on osoitettu, että ihmisryhmät pyrkivät olemaan uskollisia omiksi tuntemilleen tavaroille, joiden muodot ja materiaali todennäköisesti sisältävät ryhmälle tärkeitä arvoja (Hodder 1982). Ihminen ei siis kovin helposti halua vaihtaa oman ryhmänsä sisäisiä arvoja ja totumuksia sisältävää tavaraa toiseen, vieraita arvoja edustavaan tavarahan, jollei se suoraan edusta jotain haluttua. Tässä tapauksessa kivisavikeramiikka siis edusti niin ylemmille

kuin alemmillekin kansanluokille jotain tavoiteltavan arvoista. Tämä saattoi olla niinkin yksinkertainen asia, kuin että kivisavikeramiikka-astiat vastasivat hienomprien, nimenomaan juoma- ja tarjoiluastoiden tarpeeseen, mihin puuastiat eivät kelvanneet. Tähän sopisi myös se, että Egelskärin lasti sisältää enimmäkseen juuri tähän tarkoitukseen määriteltäviä astiamuotoja.

Tästä herää väistämättä kysymys siitä, että liittyikö kivisavikeramiikka-astioiden yleistymiseen keskiajalla jonkinlaista alkoholijuomien nauttimisen yleistymistä yhteiskunnassa? Liittyikö tämä jotenkin yhteiskunnan vaurastumiseen? Keskiaikaan liittyy keskeisesti kaupungistuminen sekä oluen runsas nauttiminen. Kaupungeissa ei usein juotu vettä, sillä jätteet saattoivat saastuttaa juomavesikaivoja. Kaupungistuminen ja lisääntynyt alkoholinkäyttö toivat yhteen yhä suuremman määrän ihmisiä, mikä synnytti uusia juomaperinteitä, joiden myötä syntyi tarve uusille astiamuodoille. Ja näihin uusiin, yhä kansainvälisempiin juomaperinteisiin olivat kivisavikeramiikka-astiat omiaan.

On kuitenkin myös otettava huomioon, että vähävaraisemmat kansanluokat käyttivät paljon puuastioita ja rikkaammat taas mahdollisuuksiensa mukaan metallista valmistettuja astioita (esim. tina), jotka eivät useinkaan ole säilyneet meille, koska metallin saattoi aina käyttää uudelleen astian rikkouduttua tai muodin vaihduttua. Myös lasiastioihin liittyi paljon korkeampi status kuin keramiikkaan.

Saattaa siis olla, että me liitämme kivisavikeramiikkaan paljon omia ajatuksiamme sen korkeasta statuksesta vain sen vuoksi, että sitä on lukumääräisesti säilynyt paljon enemmän meidän aikaamme asti. On aina myös mahdollista, että kivisavikeramiikka-astiat olivat hyvin keskiluokkainen astiatyyppi eivätkä ne keskiaikaiselle käyttäjälleen loppujen lopuksi edustaneet kovin suurta mullistusta. ♦

Riikka Tevali
riikka.tevali@helsinki.fi

Kulttuurien tutkimuksen laitos
Arkeologia
PL 59
00014 Helsingin Yliopisto

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Wessman, Stefan: suullinen tiedonanto 12.11.2008. Meriarkeologian yksikkö, Hylkysaari.

Painetut lähteet

Löytökortit, Egelskär. Museovirasto, Meriarkeologian yksikön (MaY) arkisto, Hylkysaari.

Kirjallisuus

Alvik, Riikka & Haggrén, Georg 2003: Keskiaikainen haaksirikkopaikka Nauvon ulkosaaristossa. *SKAS* 2/2003.

Brown, Duncan H. 1997: The Social Significance of Imported Medieval Pottery. *Not so much a pot, more a way of life. Current approaches to artefact analysis in archaeology*. Cumberpatch, C. & Blinkhorn, P. (eds.).

Oxbow monograph 83. Oxford, 95-113.

Cumberpatch, C. G. 1997: Towards a phenomenological approach to the study of medieval pottery. *Not so much a pot, more a way of life. Current approaches to artefact analysis in archaeology*. Cumberpatch, C. & Blinkhorn, P. (eds.). Oxbow monograph 83. Oxford, 125-151.

Enholm, Kaj 1999: Ett medeltida fynd under Skärgårdshavets yta. *Skärgård* 3/1999.

Gaimster, David 1997: *German stoneware 1200-1900: archaeology and cultural history*. British Museum, London.

Hodder, Ian 1982: *Symbols in action: ethnoarchaeological studies of material culture*. New studies in archaeology. Cambridge University Press. Cambridge.

Le Patourel, Jean 1983: Documentary evidence for the pottery trade in north-west Europe. *Ceramics & Trade. The production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe*. Davey, P. & Hodges, R. (eds.). Papers derived from the proceedings of the Medieval Pottery Research Group's annual conference at Hull, 1980. University of Sheffield, 27-35.

Russow, Erki 2006: *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.-17. sajandil*. Tallinn.

Wessman, Stefan 2007: Ship fragments on the seafloor – What do we know about medieval seafaring in Finland? *Hortus Novus – fresh approaches to medieval archaeology in Finland*. Immonen, V., Lempiäinen, M. & Rosendahl, U. (eds.). *Archaeologia Medii Aevi Fennicae* XIV. Turku, 140-150.

KIRKKOPIHAN ASTIANSIRPALEET KERTOVAT

Abstract

Ceramics from the Kirkkopiha block in Turku

This article concentrates to a MA dissertation about Ceramics of the Kirkkopiha block in Turku during the 15th to 18th century (Nurminen 2008). The study introduces block's ceramic material and tells about the vessels' original function and their procentual amount in different parts of the area. The study includes three excavations with their ceramic material. The material of the earlier two excavations from year 1987 "Ingman" and 1999 "Divaani" is dated with the help of later excavations from year 2002, which was dated more in detail after the field work.

Tämä artikkeli pohjautuu opinnäytetyöhön Turun Kirkkopihan tontin keramiikkaa 1400–1700-luvuilla ja sen sisältämään tutkimukseen (Nurminen 2008). Tämän tutkimuksen tarkoitus oli Kirkkopihan tontin keramiikan esittely ja alkuperän selvittäminen, astioiden funktion selvittäminen, eri funktioiden osuuksien kartoittaminen koko aineistossa sekä keramiikan ajoittaminen Ingmanin ja Divaanin kaivausten osalta.

KIRKKOPIHAN HISTORIA

Kirkkopihan tontin vaiheista tiedetään paljon kirjallisten lähteiden pohjalta. Tontin elinkeinoja on vahvasti leimannut ravintola-toiminta jo hyvin varhaisesta vaiheesta lähtien. Aivan ensimmäiset tonttiin liittyvät tiedot ovat osittain tulkintakysymyksiä. Eräs vanhoihin kirjallisiin lähteisiin liittyvä tulkinta on, että tontin alue on alun perin 1400-luvulla kuulunut kirkon rakennusrahastolle, joka on vuokrannut ja myynyt maata edelleen porvareille (Kalpa 1989, Kalpa & Junttila 1998). Maaomaisuus toimi porvareiden säästökukkarona, josta saattoi aina tarpeen tullen myydä maata tai pantata sitä kirkolle varsinkin 1420-, 1430- ja 1470-luvuilla kauppasuhdanteiden ollessa nousujohteisia (Kallioinen 2000: 302-305).

Kirkkopiha on niin sanotusti 'tois pual jokke' eli Tuomiokirkon edustalla virtaavan Aura-joen vastakkaisella rannalla Aninkaisten kylän liepeillä. Aurajoen yli johti jo vuonna 1414 silta Tuomiokirkon läheiseltä Suurtorilta (Saloranta 2003; REA 349). Sillan länsipäähän muodostui Hauenkuononpääntoriksi kutsuttu aukio. Tämän aukion viereen porvaristo rakennutti talojaan ja sen vieressä Kirkkopihan tonttikin oli (Kalpa & Junttila 1998:8). Siltaa on sittemmin etsitty kaivauksien Turun jokirannassa.

Harri Kalvan (1989) mukaan Kirkkopihan tontin alue olisi Aura-joen länsipuolisen kaupunkiasutuksen varhaisin paikka. **C. J. Gardberg** (1966) tulkitsi 1960-luvulla, että Kirkkopihan tontin viereisellä Julinin tontilla olisi sijainnut Pyhän Hengen hospitaali eli köyhälistön hoitola, mutta arkeologiset tutkimukset eivät viittaa tällaisen rakennuksen olemassaoloon (S. Pihlman 1992). Julinin tonttiin liittyy vielä yksi erikoisuus: Pyhän Hengen kirkko, jota rakennettiin vuodesta 1588 lähtien, mutta joka varojen puutteessa jätettiin kesken 1630-luvulla (Gardberg 1966). Kirkon kuoriosaa tulee Kirkkopihan puolelle ja juuri tätä osaa kirkosta tutkittiin vuoden 1987 kaivauksissa.

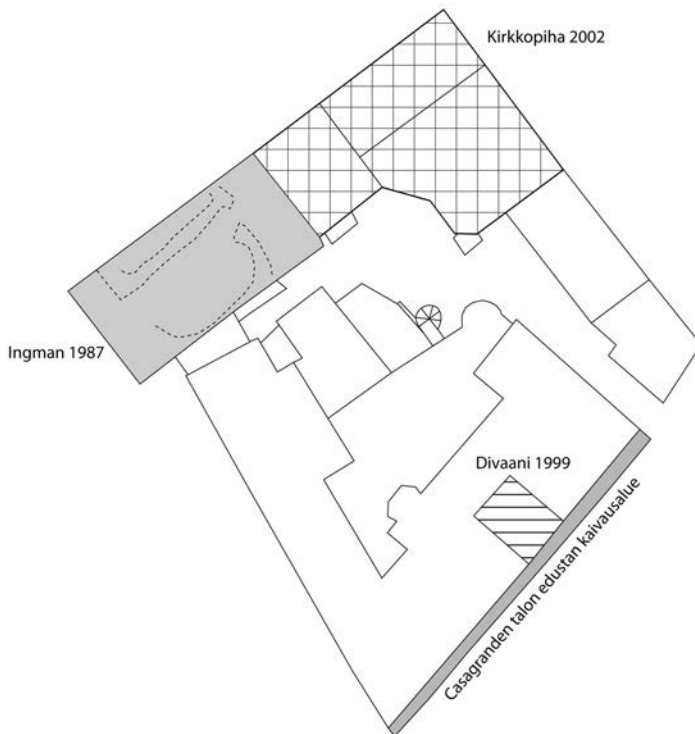
Tontin varhaisemmassa talossa on tietävästi asunut **Didrik Hansson**, joka toimi Turun pormestarina niin huonolla menestyksellä, että häntä vastaan nostettiin kapina. Sen jälkeen aina 1600-luvulta lähtien on tontilla toiminut majatalo tarjoten ruokaa ja yösijaa. 1600-luvun jälkimmäisellä puoliskolla **Kock**, Kirkkopihan silloinen isäntä, oli aika-

sa arvostetuimpia kauppiaita ja porvareita. Myöhemmin 1700-luvulla ravintolaelämä oli varsin vilkasta ja tarjolla oli mm. ulkomaisia kivennäisvesiä, mikä kertoo siitä, että täälläkin oltiin selvillä siitä, millaisia trendejä muualla Euroopassa oli. Seipelin juhlasaliksi kutsuttu tila muokattiin **Reinhold Seipelin** epäonnistuneesta sokeritehdasyrityksestä. Juhlasalin tanssiaisissa on käynyt mm. **Aleksanteri I** vuoden 1809 maapäivien jälkeen (Gardberg 1966, Kalpa 1989, Kalpa & Junttila 1998:8,15, Palm 2007:29).

TUTKIMUKSEN RAJAUKSET

Tutkimukseen valittiin kolme Kirkkopihalla tehtyä kaivausta, joista Ingmanin kaivaus tehtiin vuonna 1987, Divaanin 1999 ja Kirkkopihan 2002 (kuva 1). Näistä Kirkkopihan kaivaukset olivat suurimmat ja jo luettelovaiheessa tarkimmin tulkitut. Vuoden 2002 kaivausten keramiikka toimi vertailuaineistona ja apuna kahden muun kaivauksen aineiston ajoittamisessa ja tunnistamisessa.

Alun perin tarkoituksena oli tutkia muun aineiston ohella kaivausten fajanssi- ja posliiniaineisto, mutta palojen määrä olisi tuplaantunut, ellei triplaantunut, mikäli nämäkin palaset olisi otettu tutkimukseen mukaan. Niinpä mukaan on rajattu vain puna-, valko-, harmaa- ja mustasavikeramiikka, koska ne tarjosivat vaihtelevamman aineiston kuin fajanssi ja posliini. Yhteensä läpikäytyjä paloja oli yli tuhat. Suurimmaksi keramiikkaryhmäksi osoittautui punasavikeramiikka. Keramiikkaa läpikäydessä käytettiin **Aki Pihlmanin**

Kuva 1: Turun Kirkkopihan tontilla tehdyt kaivaukset, jotka ovat mukana tutkimuksessa (Saloranta 2003). Kuvaa muokannut I. Nurminen.

(1995) luokittelua Turun kaupungin ja Turun linnan aineistosta. Aineistosta eroteltiin myös alkuperäisen käyttötarkoituksen mukaan paloja säilytys-, tarjoilu- ja ruuanlaittoastioiden ryhmiin. Kirkkopihan aineistosta otettiin tutkimukseen mukaan vain ajoitetut yksiköt, joita oli yhteensä 20 kpl. Kirkkopihan kaivausten ajoitettujen yksiköiden paloja vertailtiin Divaanin ja Ingmanin paloihin ja näin sain ajoitettua Divaanin keramiikasta noin 40 % ja Ingmanin aineistosta noin 48 %.

KIRKKOPIHAN KAIVAUSTEN KERAMIikka NUMEROINA

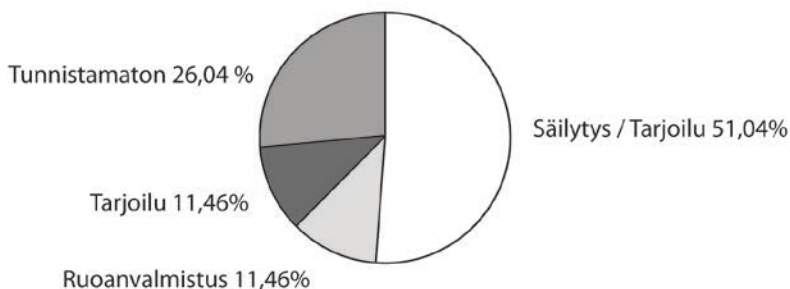
Seuraavista diagrammeista (kuvat 2, 3, 4, 5 ja 6) ilmenee prosentuaalisesti tarjoiluun, säilytykseen ja ruuanvalmistukseen ryhmiteltyjen palojen alkuperäistarkoituksen osuudet. Näissä osuuksissa ilmenee painotuksia eri kaivausten välillä. Divaanin aineistossa on enemmän tarjoiluun painottuvaa keramiikkaa ja Ingmanin alueella erityisesti 1600- ja 1700-luvulla runsaasti säilytykseen liittyviä esineitä. Divaanin alueella vatiin määrä kasvaa 1700-luvulle tultaessa, kun taas Ingmanin alueella määrä on aina lähes vakio. Seltteripullojen määrä kasvaa 1700-luvulla.

Vähiten ruuanvalmistukseen liittyneitä paloja on Divaanin kaivauksilta. Eniten ni-

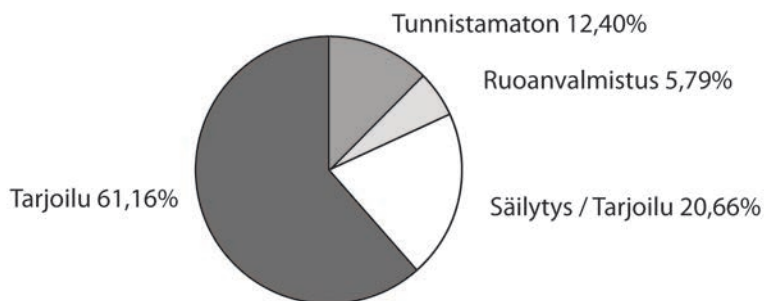
tä on tontin pohjoisimmalta kaivausalueelta eli vuoden 2002 kaivauksilta. Mielenkiintoista oli huomata, että alkuperäisen käyttötarkoituksen suhteelliset osuudet vaihtelevat selvästi eri kaivausalueella. Kadun varrella sijainneen Divaanin alue on pullollaan tarjoiluastioita, ja tontin pihanperältä löytyy säilytys-/tarjoilu- ja ruuanvalmistusastioiden palasia. Majatalo- ja ravintolatoiminnan näkökulmasta järkevintä olisikin sijoittaa liike aivan kadun viereen, jossa sen ohitse kulkee ihmisiä, potentiaalisia asiakkaita. Suurin osa tunnistamattomista palasista on luonnollisesti kylkipaloja, joita on vuoden 2002 aineistossa huomattavasti enemmän, ja palat ovat pieniä, jolloin niiden tarjoama informaatio on vähäistä.

ASTIOIDEN ULKOMUOTO JA UUDEN AJAN RUOKAPÖYDÄN ESINEKULTTUURI

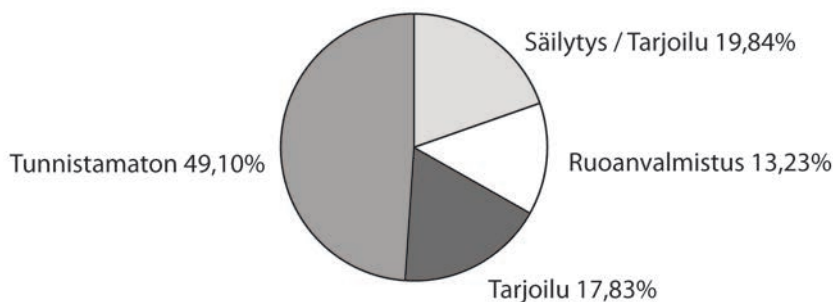
Ruukkujen koristelu oli lähinnä muotoiluun kiinnitettyä huomiota, joskin niiden ensisijainen tehtävä oli säilytys ja toissijainen tarkoitus tarjoilu. Sama ilmenee aineiston padoista: erityisen koristeluja padanpalasia ei aineistossa ole. Olivatpa vadit ja lautaset olleet palvelusväen tai ravintoloiden vieraiden käytössä, ne olivat aina koristeluja joko bolus- tai engobekoristelulla sekä värikkäillä lasitteilla.

Kuva 2: Ingmanin kaivausten punasavisten astioiden alkuperäinen käyttötarkoitus.

Kuva 3: Divaanin kaivausten punasavisten astioiden palojen alkuperäinen käyttötarkoitus

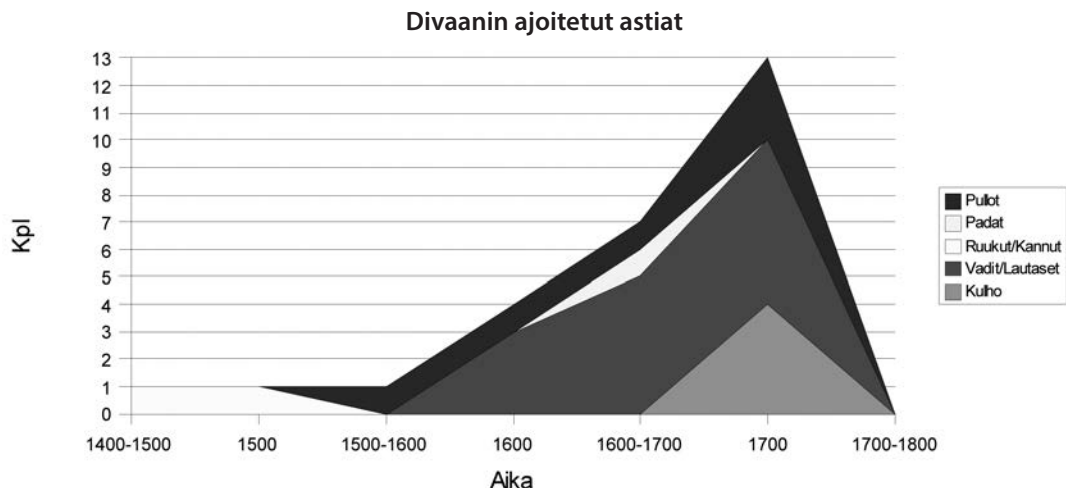
Kuva 4: Kirkkopihan kaivausten koko aineiston astioiden palojen alkuperäinen käyttötarkoitus

Kulhojen astiaryhmä edusti myös varsin rikkaasti koristeltuja esineitä. Jopa siivilästä on kolme astianpalaa Kirkkopihan vuoden 2002 kaivaukselta, ja ne ajoittuvat 1700-luvulle, mutta lasituksen lisäksi mitään muuta erikoista ei siinä ole.

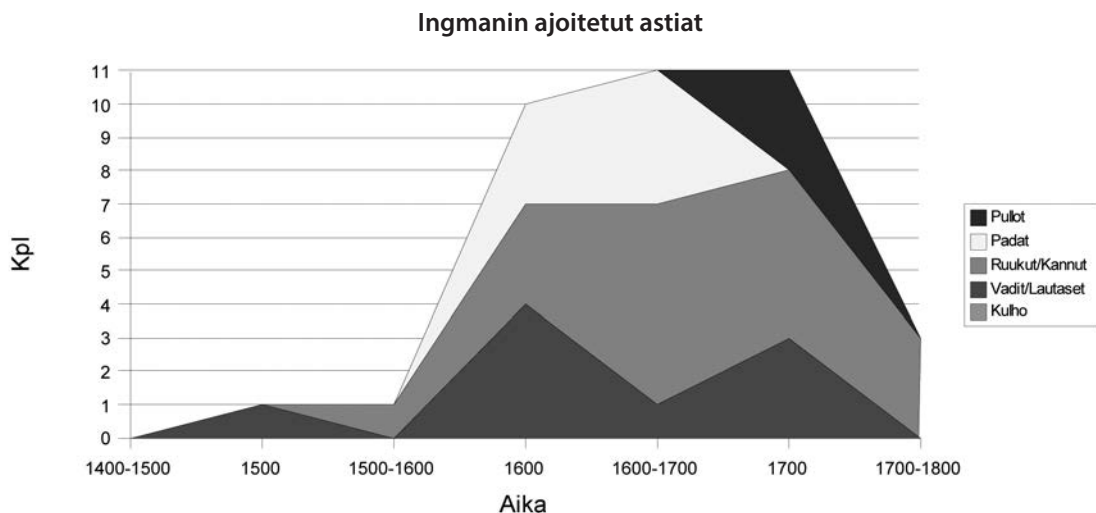
Hieman staattisempi ryhmä on kivisaviset selutteripullot ja olutpullot, joissa valitsee astiamuotojen samankaltaisuus ja ensisijainen tehtävä eli säilyttäminen. Kivisaviesineistä tässä kohtaa voisi nostaa esiin aineiston vanhimman reiniläistä kivisavikeramiikkaa edustavan pikkuruukun tai -pikarin pohjapalan vuoden 1987 kaivauksilta ja raerenilaisen ruukun palat vuoden 1999 kaivauksilta. Reiniläinen astianpala ajoittuu 1450–1500-luvulle ja raerenilaiset palat

1500–1600-lukujen vaihteeseen. 1600-luvulle ajoittuvaa Westerwaldin keramiikkaa löytyy vuoden 2002 kaivauksilta.

Ruokapöydässä on siis ollut myös silmänruokaa ja astiat pyrkivät noudattamaan trendejä, joiden mukaan ne oli valmistettu ulkomailta tuodessa. Tämä on vaatinut traktööriltä kontakteja ulkomaille, taloudellisia mahdollisuuksia ja edellyttänyt tietoisuutta ravintoloiden ruoka- ja esinekulttuurin muutoksista muualla. Punasavisten astioiden kotimaisuutta on vaikea arvioida ilman luonnontieteellisiä menetelmiä, joten tämän tutkimuksen yhteydessä siihen ei ole ryhdytty. Astioiden käyttäjistä puhuttaessa ravintolan osalta suurin osa astioista on tietenkin tarkoitettu asiakkaiden käyttöön. Huolimatta

Kuva 5: Vuoden 1999 kaivausten ajoitettujen astioiden sijoittuminen aikakausittain.

Kuva 6: Vuoden 1987 kaivausten ajoitettujen astioiden sijoittuminen aikakausittain.

tontin muista asukkaista ja heidän palvelijoistaan Kirkkopihan materiaali on voimakkaasti sidoksissa ravintolatoimintaan melko varhain alueen käyttöönoton jälkeen.

Astioiden määrää paisuttaa edelleen ruokailukulttuurin muuttuminen 1600-luvulla mm. uutuutena ilmestyneen fajanssin myötä. Keskiajalla ruoka saatettiin syödä suoraan ruuan valmistusastiasta, toisin kuin myö-

hemmin, jolloin pöytään katettiin enemmän astioita ruokailijaa kohti (A. Pihlman 2004: 47–52, Hyvönen 1983). Aineistosta on vaikea erottaa palvelijoiden, talonväen ja ravintolavieraiden astioita, mikäli astian koristelun määrä ei ole suoraan suhteellinen käyttäjän statukseen. Punasavikeraamiset astiat yleistyivät 1400-luvulla kaikissa yhteiskuntaluokissa (Niukkanen 2007: 26).

Kun mukaan lasketaan fajanssin ja posliinin määrät, huomataan, että ruokailuvälineistössä fajanssin ja posliinin osuus kasvaa muun keramiikan kustannuksella. Punasaviset vadit korvataan fajanssilautasilla ja kahvi- ja teekupit tasseineen tekevät uuden aluevaltauksen ruokapöydässä, josta tulee yksityiskodeissa myös edustuskäyttöön tarkoitettu kahvipöytä. Kirkkopihan löytömaterialissa on vielä tutkimatta lasiaineisto, puuaineisto sekä muut ruokapöytään kuuluneet materiaalit. Millainen olisi kokonaisuksena käytetystä välineistöstä nämä materiaalit mukaan otettuna? ♦

Irene Nurminen
irene.nurminen@helsinki.fi

Arkeologia
Henrikinkatu 2
20014 Turun yliopisto

LÄHTEET

Painamattomat lähteet

Nurminen, I. 2008. *Turun Kirkkopihan tontin keramiikka 1400-1700 -luvulla*. Pro gradu – tutkielma, Arkeologia, Turun yliopisto.

Pihlman, A. 1995. *Keskiaikaiset savi- ja puuastiat Turun kaupungissa ja Turun linnassa*. Lisensiaattitutkimus, Arkeologia, Turun yliopisto.

Saloranta, E. 2003. Turku VI/3/8, Kiinteistöasakeyhtiö Kirkkopiha, Linnankatu 3. Kaupunkiarkeologiset kaivaukset. Kaivausraportti, *TMM Arkeologia* 87:1 ja 87:2. Turun maakuntamuseo.

Kirjallisuus

Gardberg, C. J. 1965. Helgeandshuset, Helgeandskyrkan och den julinska tomten. *Åbo stads Historiska Museum Årsskrift 1964-65*, s. 3-42.

Hyvönen, H. 1983. *Suomalaista keramiikkaa*. Porvoo.

Kalpa, H. 1989. *Muuttuva kaupunki. Turku eilen ja tänään*. Osa 2. Turku.

Kalpa, H. & Junntila, V. 1998. *Kirkkopihan talon tarina. Pyhän Hengen kirkosta Pyhän Hengen kappeliin*. Turku.

Kallioinen, M. 2000. *Kauppias, kaupunki, kruunu*. Turun porvaristoyhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle. Helsinki.

Niukkanen, M. 2007. Punasaviastoiden muoto ja koristelu – käytännöllisyyttä ja kätkeytyä symbolimerkityksiä. Teoksessa Majantie, K. (toim.). *Ruukkuja ja ruhtinaita. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae*, s. 27–30.

Palm, J. 2007. Tanssia, taateleita ja tyräviä. *Hiidenkivi* 4/2007, s. 28–29.

Pihlman, A. 2004. Aarnikotka. *Turun maakuntamuseon julkaisuja* 5.

Pihlman, S. 1992. Begravningar i Åbo under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Tolkningsproblem kring Helgeandskyrkans gravar. *Finskt museum* 1992, s. 59–99.

LUGNANDE BESKED OM MURBRUKSDATERING

ABSTRACT

Reassuring news about mortar dating

In SKAS 2:2008 alleged problems with mortar dating were stressed by Markus Hiekkanen, who ever since his dissertation in 1994 has been deeply concerned about the development of the technique such as it has been performed by the interdisciplinary team within the project of the Åland Churches, directed by Åsa Ringbom.

We want to give a reassuring report – there is no cause for worries. It is true that dendrochronology is the best and most accurate way of dating buildings, and this is also why the project systematically dated all the churches in the Åland Islands with this method already in 1991–1992, only to find that dendrochronology could not solve the problem with the entire chronology of the churches. Due to fire and rot the timber had been changed repeatedly. Equally systematically were wooden fragments ¹⁴C analyzed, with the same conclusion – the earliest building stage was only rarely represented. Mortar, however, unlike wood, is to be found in abundance in the original from each stage of construction, and therefore the project focused on the development of this method, with a great potential for medieval and classical archaeology.

Ever since 1994, when the project switched from conventional ¹⁴C analysis to ¹⁴C AMS analysis of mortar the results have been consistent with the ages suggested by dendrochronology and ¹⁴C analysis of wood. The homepage of the project (www.kyrkor.ax) is continuously updated with diagrams of the present situation, and we recommend the reader consult these pages. The chronology of the Åland churches is taking shape. The project involves the ¹⁴C AMS Dating Centre at the University in Aarhus, the Oxford Radiocarbon Accelerator Unit and the NSF-Arizona AMS Laboratory, Tucson. The Mortar Dating International, a parallel project to the Åland Churches, is funded by the Academy of Finland. The aim is to map the geological areas where mortar dating is feasible. The result so far is that non-hydraulic lime mortars are very suitable for mortar dating, whereas pozzolana concrete, with a different chemistry, causes more of a problem. Nevertheless, results which agree with the known historical age have been yielded from the Colosseum, Basilica Ulpia and Trajan's Market, just to mention a few.

I SKAS 2:2008 oroar sig Markus Hiekkanen över murbruksdateringens framtid. Han upprepar sin välkända skepsis gentemot metoden och skildrar metodutvecklingen inom

vårt projekt på ett sätt som vi inte känner igen. Samtidigt inviterar han till öppen debatt i detta angelägna ämne. Uppenbarligen samlar han sina tankar efter det 9 Nordiska kyrkoarkeologiska symposiet i Kalundborg i juni 2007, där **Jan Heinemeier** presenterade forskningsläget inom parallellprojektet, *The International Mortar Dating Project*. Presentationen väckte stort intresse och positiv respons, eftersom den innebar att nordiska kyrkoarkeologer nu för första gången på ett decennium fick tillfälle att ta del av metodutvecklingen. Själv satt Markus Hiekkänen den gången helt tyst.

Vi tackar för inviten till debatt. Framförallt känns det angeläget att vi själva, även inför en inhemsk publik, får presentera den metod som vi utvecklat, en metod som vi menar att har stor potential för framtidens medeltidsarkeologi.

Eftersom Markus Hiekkänen alltsedan 1994 inför hemmapubliken framställt murbruksdatering som en otillförlitlig metod,¹ måste folk ha fått en högst märkvärdig uppfattning om metoden i allmänhet och om de därtill anknutna projekten i synnerhet, detta oberoende av att det tvärvetenskapliga projektet *Ålands kyrkor* sedan 1994 är internationellt ledande inom metodutvecklingen. Sedan dess har utvecklingen gått framåt med stormsteg. 1997 utvidgades projektet med parallellprojektet *The International Mortar Dating* som även omfattar klassisk arkeologi.

Projektet har varit föremål för en naturvetenskaplig doktorsavhandling² och samarbetar för tillfället med de tre främsta AMS laboratorierna i världen i ett omfattande nätverk av internationell expertis. Projektet deltar i internationella projekt inom klassisk arkeologi såväl i Rom som i Pompeji och Herculaneum. Tack vare murbruksanalys har vi kunnat fastställa en hållbar kronologi i Torre de Palma, Portugal, den största romerska villan på Ibe-

riska halvön. I Spanien har projektet testat metoden i övergången från antik till medeltid i Merida och i Barcelona. Projektet har upprepade gånger publicerat sig i internationella refererade tidskrifter³ och det har presenterats med flera posters, bland dem en prisvinnande poster vid den årliga sammankomsten för Archeological Institute of America, i Chicago 2008. Under perioden 2007–2010 åtnjuter projektet understöd av Finlands Akademi.

Under årens lopp har Hiekkänen återkommit med samma argument, oberoende av att metoden utvecklats och oberoende av att han upprepade gånger blivit korrigerad.⁴ Det är således betecknande att han alltså finner anledning att citera sin 14 år gamla doktorsavhandling och sin *Lectio Praecursoria*.

Det är emellertid helt riktigt, som Hiekkänen säger, att dendrokronologi är den pålitligaste av naturvetenskapliga dateringsmetoder. Därför genomförde projektet redan 1991–1992 systematiskt dendrokronologisk analys av samtliga kyrkor på Åland. Resultatet var att man med denna metod inte förmådde datera kyrkornas äldsta byggnadsskede. Skador från bl.a. brand och röta hade lett till att ursprungligt virke blivit utbytt. Trots detta har dendrokronologiska resultat av sekundära byggnadsenheter visat sig vara ovärderliga, då de erbjuder en pålitlig ålderskontroll för murbruksanalys från den viktiga perioden 1283–1470.

Annat trämaterial, d.v.s. fragmentariskt bevarade träkonstruktioner som byggnadsställningar o.d., jämte träfragment som inkapslats i murbruket, som inte låter sig dateras dendrokronologiskt, har också systematiskt daterats med ¹⁴C analys och ¹⁴C AMS analys.

Framom andra material som kan dateras naturvetenskapligt har murbruk den stora fördelen, att det föreligger i riklig mängd, från samtliga byggnadsskeden, ofta i ur-

sprungligt skick. Denna stora potential motiverade projektet redan vid starten 1990 att vidareutveckla metoden, trots alla välkända risker som tidigare, från oss oavhängiga, projekt hade konfronterats med. År 1990–1994 tillämpade projektet Ålands kyrkor den konventionella ^{14}C metoden, vilket bl.a. innebar ett behov av alltför stora provmängder för att möjliggöra koncentration av den lilla bråkdelen av ett prov som är väl ägnad till datering. Provresultaten varierade, t.o.m. innanför samma byggnadsenhet. De blev vanligen också för gamla, mättningsresultaten var inexakta och därmed blev felmarginalerna förhållandevis stora.

För att råda bot på detta övergick projektet 1994 till att datera murbruket via ^{14}C AMS (Accelerator Mass Spektrometri). Fördelarna var uppenbara. Inte bara så att provmängderna kunde minimeras, och att de därmed blev lättare att preparera. Avgörande var att den fysiska mättningsosäkerheten också småningom minskade och att resultaten inom samma byggnadsenhet blev inbördes överensstämmande. Detta viktiga framsteg

i metodutvecklingen publicerade projektet i pedagogiskt syfte redan 1995 då de konventionella resultaten ställdes jämsides med AMS resultaten. I slutdiskussionen⁵ beaktades överhuvudtaget inte de konventionella resultaten. *Med andra ord, redan för fjorton år sedan sade projektet tydligt och klart ifrån att det är murbruksdatering utförd med ^{14}C AMS analys som gäller.* Därefter har uteslutande denna metod tillämpats inom projektet.

Det nära samarbetet med AMS C¹⁴ Dateringscentret vid Universitetet i Århus har alltså pågått sedan 1994. År 2005 inleddes samarbete med The Oxford Radiocarbon Accelerator Unit under ledning av **Christopher Bronk Ramsey**, och sedan 2006 är även NSF-Arizona AMS Laboratory, Tucson, med **Greg Hodgins** som viktiga samarbetspartner.

Markus Hiekkänen's genomgående argument, från artikelns början till dess slut, är att projektet ständigt ändrar sina resultat, och att metoden att datera murbruk därför är opålitlig. Tidigare har han använt koret i Hammarland som standardexempel på denna otillförlitlighet.⁶ På den punkten har vi upprepade

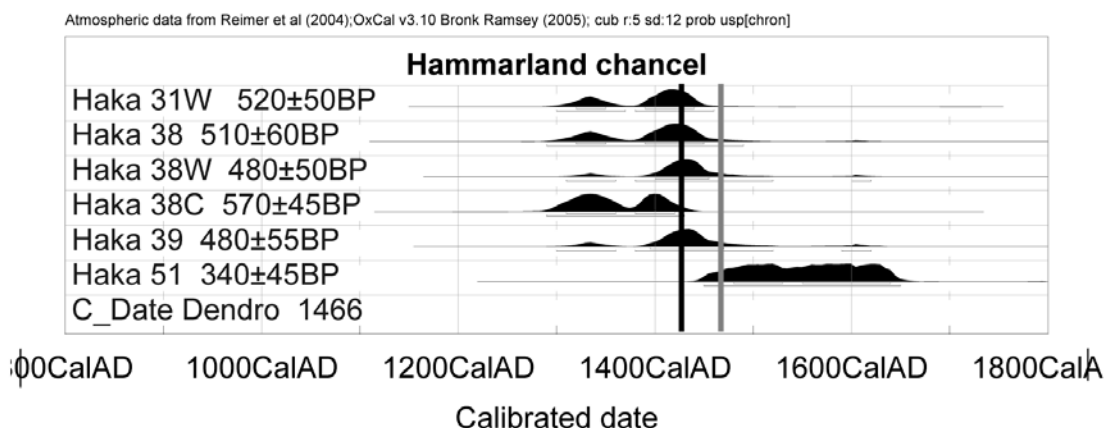

Fig. 1. Hammarlands kor, dateringsresultat som baserar sig på olika typer av naturvetenskaplig analys: fullständigt samstämmiga resultat kring 1430 ger Haka 38 och Haka 39, båda ^{14}C AMS analys av murbruk, jämte Haka 38W, Haka 31W, ^{14}C analys av trä. Haka 38C, en kolpartikel som inkapslats i murbruket, är som väntat en aning äldre. Haka 51, murbruk kring ett remstycke, ger en tydligt senare datering, som i sin tur sammanfaller med remstyckets dendrodatering.

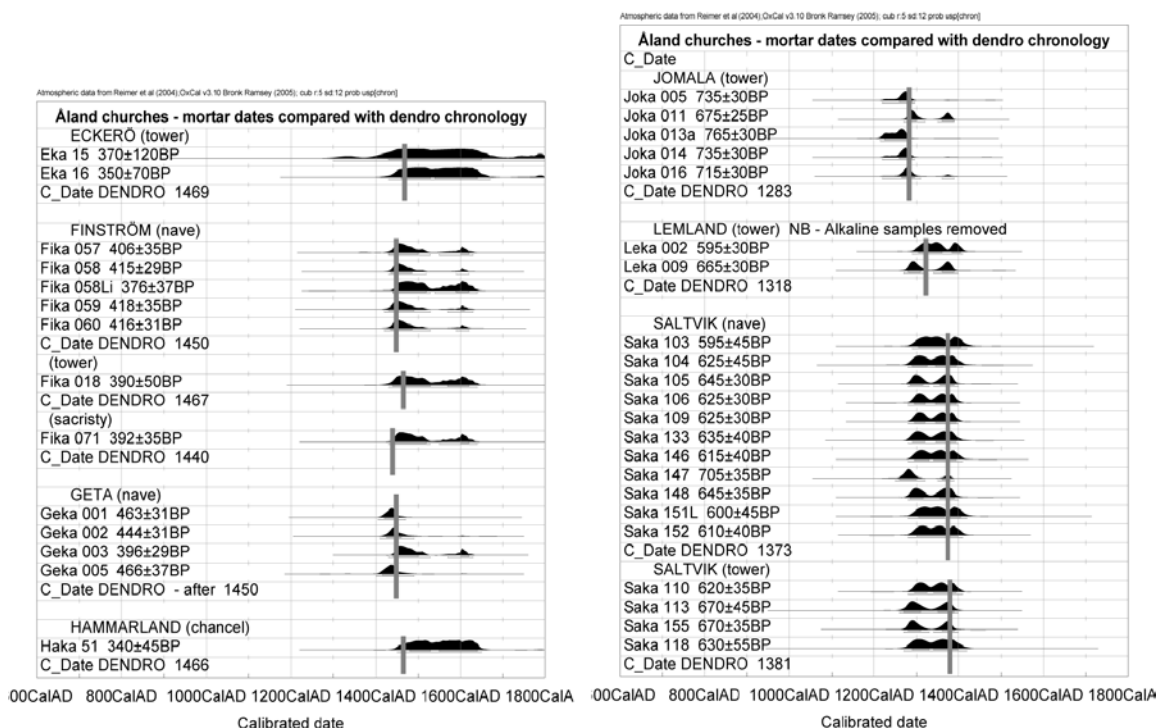

Fig. 2. Kalibrerade resultat av 36 murbruksprover (vågrät grafik i svart) från byggnadsenheter som tillförlitligt daterats med dendrokronologi (lodräta streck) under perioden 1283–1470. Proverna uppvisar maximal sams-
tämighet med dendrokronologin.

gångar korrigerat honom. Ändå insisterar han, även om diskussionen om dateringen av Hammarlands kor denna gång förpassats till notapparaten med en hänvisning till **Christian Lovén**.⁷ Hiekkanen är väl medveten om att Christian Lovén efter Jan Heinemeiers presentation i Kalundborg öppet deklarerade att han hade ändrat åsikt om metoden och att han tvärtom var imponerad över de framsteg som projektet gjort.

De enda avvikande resultaten i Hammarlands kor var de konventionella dateringar som vi sedan länge tagit avstånd från. Gällande data sedan 1995 presenteras i Fig. 1. Tydligt yngre än de andra proverna är Haka 51, ett murbruksprov som tagits omedelbart intill ett dendrokronologiskt daterat remstycke. Detta sena resultat är i full överensstämmelse med dendrodateringen av remstycket till

1466. Här framträder således två olika kronologier, med en inbördes diskrepans på 30–40 år (de två lodräta linjerna, dendro i grått).

Läsaren märker att Hiekkanen utan urskiljning, inte bara när det gäller koret i Hammarland, hänvisar till projektets tidiga publikationer från tiden före 1994 för att framhäva metodens otillförlitlighet. Detta är som sagt publikationer som vi själva har korrigerat och som vi numera betraktar som obsoleta. Däremot skall det understrykas att ¹⁴C AMS resultat från tiden efter 1994 i allmänhet har hållit, även i de fall som systematiskt genomgått förnyad testanalys allteftersom metodutvecklingen framskridit. Snarare än att se Hammarlands kor som ett avskräckande exempel, så kan det faktiskt ses som ett särdeles gott exempel på en välfungerande metod, och hur denna kan underlätta tolkningen av kyrkans

interna byggnadshistoria. Murbruksprov Haka 51 bekräftar att remstycket faktiskt inmurats senare. Troligen hade man redan hunnit välva koret, när långhusvinden härjades av brand någon gång före 1440. Korets takkonstruktion fullbordades efter en paus på några decennier, då man förnyat långhusets takstolar.

Vidare menar Hiekkänen att projektet fortfarande osystematiskt och ovetenskapligt vid själva provtagningen, och att man varit fram med osanning i Kalundborg då det hävdades att drygt 80 % av de åländska murbruksproverna gett korrekta eller rimliga resultat. Han menar att det högst kan röra sig om 10–20 % och att det då också endast rör om tillfälligheter. Hur han kommit fram till denna siffra förblir en gåta.

Kan det faktiskt vara så illa? Totalt 78 murbruksprover från Åland har säkrad ålderskontroll, vilket betyder att de kommer från byggnadsenheter som daterats via andra

naturvetenskapliga metoder (Fig. 2). Det är antingen fråga om dendrokronologi eller om konsekvent och systematiskt utförd ^{14}C analys av tillgängliga fragmentariskt bevarade träkonstruktioner som var för små för dendrodatering.

Åtskilliga av de ^{14}C analyserade träproverna bekräftar den dendrokronologiska datering för enskilda byggnadsenheter (Fig. 3), men ännu oftare händer det att de kompenserar bristen på dendrokronologiska resultat. Även när det gäller ^{14}C daterade träfragment och murbruksdatering är parallelliteten anmärkningsvärt hög. Endast 3 av totalt 78 murbruksprover med ålderskontroll ger avvikande resultat, vilket innebär att 96 % av resultaten överensstämmer med den kända åldern. Knappast beror det enbart på tillfälligheter.

För en noggrann beskrivning av de kriterier som ligger till grund för tolkningen

78 murbruksprover från Åland kan mätas mot ålderkontroll,

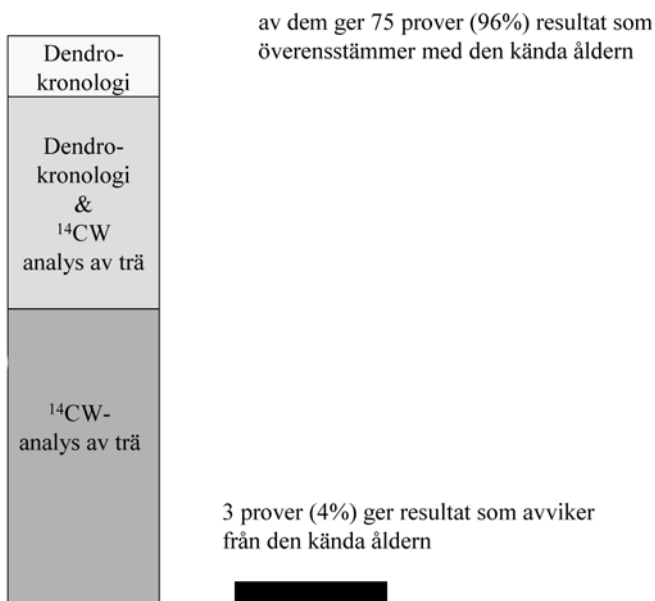
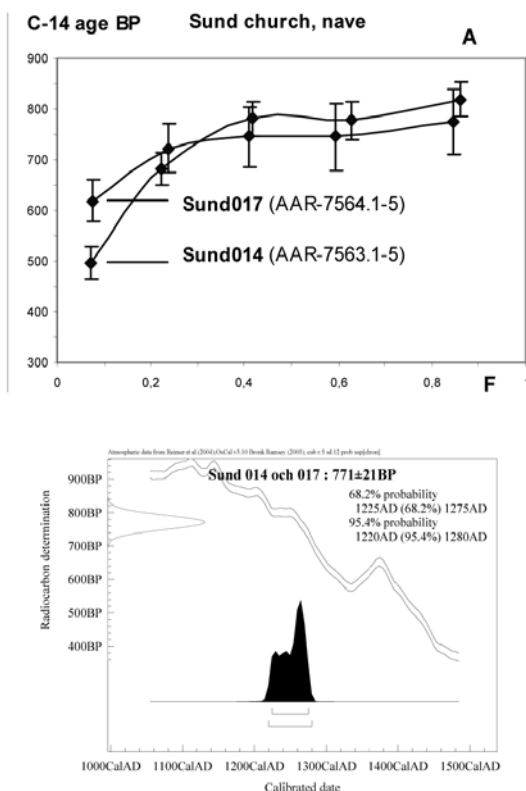

Fig. 3. Diagram över samtliga murbruksprover tagna från byggnadsenheter med ålderskontroll från oberoende naturvetenskaplig analys: dendrokronologi och ^{14}C analys av trä. Av dessa totalt 78 murbruksprover uppvisar 3 avvikande resultat.

Fig. 4. I Sunds kyrka, där långhuset brunnit upprepade gånger, uppvisar åldersprofilerna från murbruket ett annorlunda mönster. I stället för att uppfylla det strängaste av kriterier i början av åldersprofilerna, som vanligt är på Åland, så uppfylls det här av den horisontala platån mitt i profilerna. Gemensam kalibrering av denna horisontala platå ger dateringen 1255–1280.

av dateringsresultat som uteslutande vilar på murbruksanalys, och som visar att drygt 84% av samtliga murbruksprover från Åland, antingen vid ålderskontroll har gett samstämmiga resultat, eller i avsaknad av ålderskontroll gett konklusiva resultat, hänvisas till våra hemsidor (www.kyrkor.ax) och projektets kommande publikation från Kalundborgs symposiet.⁸ Resten av proverna har varit svårtolkade, eller inkonklusiva. Vanligen vet vi dock orsaken. Kyrkorna kan ha härjats av kraftig brand, eller så har alltför få prover analyserats per byggnadsenhet.

Förutom sina gamla standardargument, har Hiekkanen funnit två nya exempel för att demonstrera projektets hjälplösa, ja rentav oärliga, uppsåt – d.v.s. kyrkorna i Sund och Vårdö.

Sunds kyrka var den första kyrkan på Åland där nya procedurer tillämpades, nya

metoder som sedan 2002 utvecklats inom projektet i samband med hydraulisk romersk pozzolanabetong. Tidigare hade de åländska proverna analyserats i två ^{14}C fraktioner, och då var i regel resultaten från den första fraktionen utslagsgivande. Nyheten innebär att murbruket konsekvent analyseras i flera successiva ^{14}C fraktioner, för att skapa s.k. åldersprofiler. Dessa ålderprofiler demonstrerar den eventuella förekomsten av föråldrande eller föryngrande effekter.

Profilerna från Sund avvek emellertid radikalt från det som kunde förväntas på Åland. Det omedelbara intrycket var därför att Sunds kyrka inte kunde dateras. Snarare påminde sundsprofilerna om resultaten från hydraulisk pozzolanabetong, där den rätta åldern kan ligga på en horisontal platå mitt i åldersprofilen. I romerska profiler, där tolkningen underlättas av säker ålderskontroll i form av histo-

riska källor och tegelstämplar, händer det att första fraktionerna reflekterar olika typer av föryngrande effekter, medan de sista återger föråldrande kontamineringsar.

Vi närmade oss följaktligen Sunds kyrka och tolkningen av åldersprofilerna med stor försiktighet. Småningom kunde vi dock med tilltagande erfarenhet märka att ett mönster, där horisontala plåter i profilernas mitt återger den sannolika åldern, inträffar när murbruket skadats av upprepade bränder. Två av fem profiler från långhuset i Sund var tydliga och motsvarade de striktaste kriterierna för murbruksdatering. De ger vid kombinerad kalibrering av de horisontala plåtarna en datering till ca 1255–1280. Vi kan därmed konstatera att dateringen av långhuset i Sund självständigt vilar på ^{14}C AMS analys (Fig. 4).

Det är gängse praxis i vetenskapliga sammanhang att följa upp analysresultat med en

jämförande diskussion. Man frågar sig om resultaten är vettiga utgående från andra metoder, eller andra indicier. Det var i det sammanhanget som det dendrokronologiskt daterade krucifixet i Sunds kyrka kom in i bilden. Sunds kyrka dateras alltså självständigt via murbruksanalys, inte via krucifixet.

När det gäller Vårdö kyrka, har Åsa Ringbom tydligt understrukt att murbruksdateringen inte lett till resultat, hänvisande till **Alf Lindroos'** doktorsavhandling, där han analyserade Vårdö resultaten i samband med olika effekter av kontaminering.⁹ Även han säger att resultaten inte duger till datering. De enda resultaten vi tillsvidare har från Vårdö är således en kolpartikel inkapslad i ett alltför odaterat murbruksprov (Vaka 005), och ett dendrodaterat remstycke. Vi har kunnat konstatera att kolpartiklar inkapslade i murbruk tenderar att bli alltför gamla och att det därför är riskfyllt att använda uteslutande in-

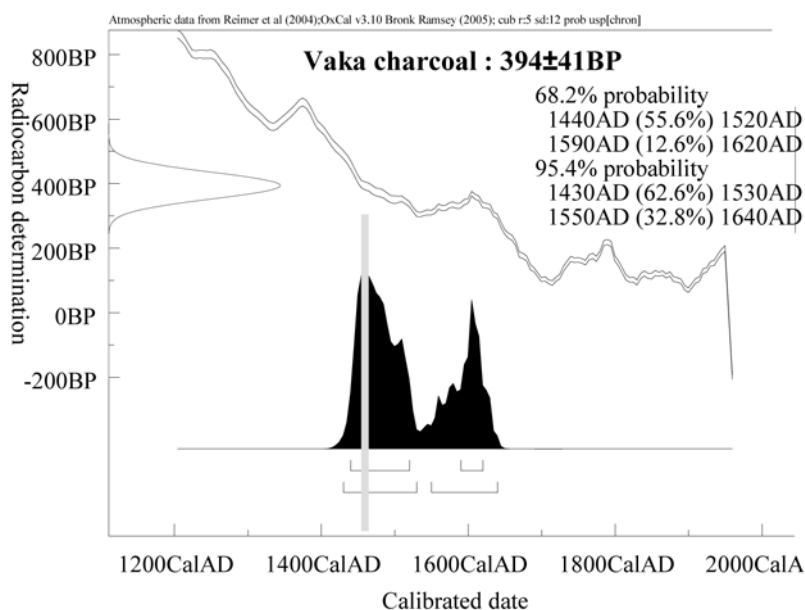
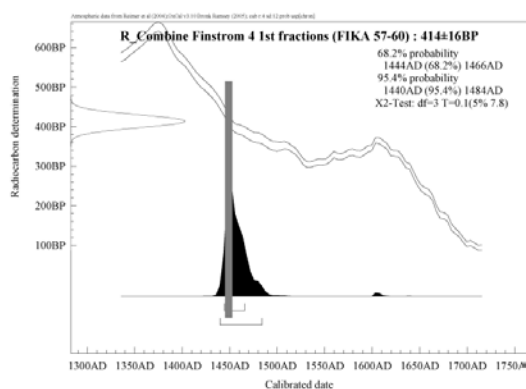

Fig. 5. Kalibrerat resultat av en kolpartikel, som inkapslats i ett murbruksprov från Vårdö kyrkas ursprungliga östgavel, ger vid 68,2 % sannolikhet en kurva som bildar två olika toppar. Den största och den högsta kulminerar kring 1470, vilket betyder att den överensstämmer med dendrokronologisk datering av norra remstycket.

C-14 age BP

Church of Finström, nave (Fika057,058,059,060)

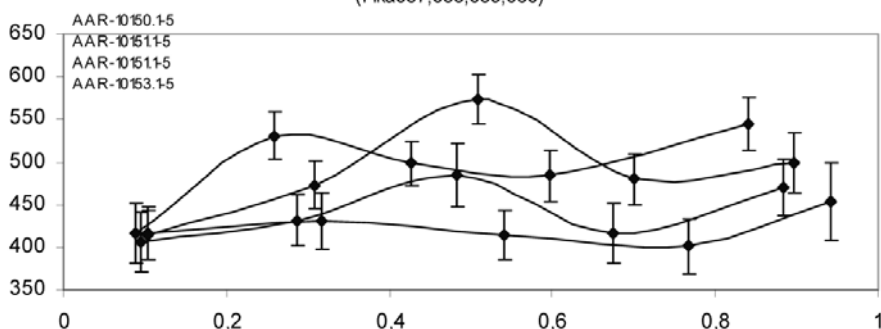

Fig. 6. Finströms kyrka, långhusets takkonstruktion är dendrokronologiskt daterad till 1450. Fyra murbruksprover har analyserats i åldersprofiler där första ^{14}C fraktionerna sammanfaller sinsemellan och med dendrokronologin. Vid en kombinerad kalibrering av dessa första fraktioner ges BP åldern 414 ± 16 , eller 1444–1466.

kapslat kol som bas för datering. Det händer också att kolpartiklar är samtida med murbruket, men självklart skall de inte vara yngre. Inkapslade kolpartiklar, och annat inkapslat organiskt material anger med andra ord en *Terminus Post quem*, eller att muren inte kan vara äldre än kolpartikeln.

I Vårdö ger den inkapslade kolpartikeln efter kalibrering en ålder som svarar mot den dendrokronologiska dateringen av norra remstycket, eller tiden omkring 1470 (Fig. 5). Två sinsemellan oberoende naturvetenskapliga metoder stöder här varandra, och visar därmed att remstycket tillhör originalstrukturen och att dendrokronologin daterar kapellbyggnaden.

En datering till slutet av 1400-talet motiveras vidare av en skriftlig källa från 1590-talet om en murspricka som borde åtgärdas i kapellet's östra gavel.¹⁰ Därtill kommer **Boetius Murenus'** intressanta dokumentation från 1630–1650-talen, där han skildrar en förfallen katolsk kapellinteriör, jämte hans uppgift om att ingen levande person längre finns som kan erinra sig när kapellet uppfördes.¹¹

Markus Hiekkänen anklagar projektet för att i allmänhet förlita sig på Åsa Ringboms humanistiska tolkningar. Det är oklart vad som egentligen menas. Är det måhända fråga om den vetenskapliga diskussion som bör följa på tolkningen av naturvetenskapliga resultat? Är en diskussion som respekterar

historiska källor att betrakta som subjektivt humanistiskt tyckande? För samtliga kyrkor som genomgått murbruksdatering beaktas en helhetsbild där flera olika typer av källor samverkar, både naturvetenskapliga och humanistiska. Målsättningen är naturligtvis att nå en så riktig kronologi som möjligt. Tvärt emot vad Hiekkanen hävdar har projektet självfallet aldrig påstått att man skulle ha nått resultat som är slutgiltiga och oföränderliga. Forskningen går hela tiden framåt och vi är öppna för att justera resultaten när det så krävs, d.v.s. när metodutvecklingen motiverar förnyad analys, och om denna nya analys avviker från tidigare resultat. Men, som sagt, sedan 1994 har inga nämnbara justeringar ägt rum, trots upprepade nya provanalys.

Markus Hiekkanens oro om murbruksdateringens framtid är ogrundad. Här vågar vi ge lugnande besked. Vi kan bl.a. presentera senaste resultat från fyra olika åldersprofiler från partier kring valvet i Finströms kyrka, som tyder på en ljus framtid för metoden (bild 6). Samtliga första ^{14}C fraktioner sammanfaller sinsemellan, och åldersprofilernas kombinerade resultat ger vid kalibrering dateringen 1444–1466, vilket fullständigt överensstämmer med dendrokronologisk datering av långhusets takstolar till 1450. Analyser från kapellkyrkan i Geta ger en nästan lika övertygande datering, till samma tid.

Hiekkanen efterlyser systematik. - För att läsaren skall få ett klart begrepp om projektets systematiska tillvägagångssätt allt sedan inledningen, finns samtliga konklusiva resultat redovisade på projektets hemsidor, där de ställs i relation till andra dateringsme-

toder och till andra material. Vi har rätt att förvänta oss av våra kritiker samma bevis på systematik.

Hemsidorna (www.kyrkor.ax) innehåller aktuell information och fullständig litteraturförteckning med pdf filer för de viktigaste publikationerna och för våra posters framförda vid konferenser i klassisk arkeologi. Projektet rekommenderar alla intresserade att konsultera hemsidorna där nya resultat regelbundet uppdateras.

Markus Hiekkanen vill att vi skall hänvisa till honom i internationella sammanhang. Vi för vår del tycker att han själv skall framföra sina synpunkter i internationella naturvetenskapliga tidskrifter, så att projektets internationella deltagare och den stora allmänheten har möjlighet att följa med debatten. Helst givetvis via filtrering i ett referee-system, för att säkra en metodmässig och vetenskaplig grundnivå. Vi ställer mer än gärna upp med föreläsningar där mera information ges för studerande i medeltidsarkeologi med intresse för potentiellt viktiga metoder. ♦

Åsa Ringbom
asa.ringbom@abo.fi
Konstvetenskap
Åbo Akademi

Jan Heinemeier
 ^{14}C AMS Dateringscentret
Universitetet i Århus

Alf Lindroos
Geologi och Mineralogi
Åbo Akademi

REFERENSER OCH LITTERATUR:

www.kyrkor.ax

Hale, J., Heinemeier, J., Lancaster, L., Lindroos A., and Ringbom, Å.,

Dating Ancient Mortar, *American Scientist*, Volume 91, 2003, 130–137.

Hale, John R., Åsa Ringbom, Alf Lindroos, and Jan Heinemeier, "A datação por radiocarbono de argamassas, fazendo uso de técnica AMS (Espectrometria de Massa com Acelerador)", *A Cidade: Revista Cultural de Portalegre*, Número 13–14, 1999–2000, Câmara Municipal de Portalegre, 2002, s. 145–156.

Hale, John R. and Åsa Ringbom, 1998, "Dating ancient plaster, mortar, and concrete: A new application of C-14 technology (Abstract)". *American Journal of Archaeology*, volume 102, number 2, s. 386.

Heinemeier, Jan, Högne Jungner, Alf Lindroos, Åsa Ringbom, Thorborg von Konow and Niels Rud, "AMS 14C dating of lime mortar", i: Beam interactions with materials and atoms, *Nuclear Instruments & Methods in Physics Research, Section B*, volume 123, Nos 1–4, March (II) 1997, s. 487–495.

Heinemeier, J., Å. Ringbom, J. Hale, L. Lancaster, A. Lindroos, and Å.E. Sveinbjörnsdóttir: "AMS mortar dating in Medieval and Classical Archaeology - a decade of development and testing", *19th International Radiocarbon Conference, Oxford, April 2006, Book of Abstracts*, 94 (2006).

Hiekkanen, Markus, *The Stone Churches in the Medieval Diocese of Turku, A Systematic Classification and Chronology*, SMYA–FFT 101, 1994.

Hiekkanen, Markus, Problemen med ¹⁴C dateringen av kalkbruk, *Fornvännen*, 1998, s. 142–145.

Hiekkanen, Markus, Kalkkilaastin ajoitusmenetelmä – arvio epäuskottavuudesta vahvistuu, *Tieteessä tapahtuu*, 6/2004, s. 48–49.

Hiekkanen, Markus, Lähdeluetteloiden ja kalkkilaastiajoituksen ongelmat, *Tieteessä tapahtuu*, 4/2004, s. 42–45.

Hiekkanen, M., Taideteosten ja rakennusten ajoitus, *Katseen rajat, taidehistorian metodologiaa*, toimittajat Arja Elovirta ja Ville Lukkarinen, Helsingin Yliopiston Lahden tutkimus- ja koulutuskeskus, Jyväskylä, 1998, s. 228–238.

Hiekkanen, M., *Suomen kivikirkot keskiajalla*, Helsinki 2003.

Hiekkanen, Markus, *Suomen keskiajan kivikirkot*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1117, Helsinki 2007.

Hiekkanen, Markus, Kalkkilaastin ¹⁴C-ajoituksen ongelmat – onko niistä ulospääsyä? *SKAS 2/2008*, s. 3–18.

Lindroos, A., *Carbonate Phases in Historical Lime Mortars and Pozzolana concrete Concrete: Implications for ¹⁴C Dating*, Department of Geology and Mineralogy, Åbo Akademi University, Diss. Åbo 2005.

Lindroos, A., Ringbom, Å., Heinemeier, J., Sveinbjörnsdóttir, A., "Mortar dating using AMS ¹⁴C and sequential dissolution: Examples from Medieval, non-hydraulic lime mortars from the Åland Islands, SW Finland", *RA-DIOCARBON Volume 49*, Nr 1 2007, p 47–67.

Ringbom, Åsa, "The churches of the Åland Islands and ¹⁴C dating of mortar", *Method and theory in Historical Archaeology - Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997, Conference - Volume 10*, 103–112.

Ringbom, Å., Mortar Dating and Dolphins: Santa Costanza reconsidered, in Songs of Ossian, *Festschrift in honour of Professor Bo Ossian Lindberg, Taidehistoriallisia Tutkimuksia-Konsthistoriska Studier*, 27, Helsinki 2003, 22–42.

Ringbom, Å., Markus Hiekkanen ja tieteilisyyks, *Tieteessä tapahtuu*, 3/2004, 33–38.

Ringbom, Å., Ännu en gång, Markus Hiekkanen, *Tieteessä tapahtuu*, 5/2004, 44–45.

Ringbom, Å., Murbruksdatering, en ny potential inom klassisk arkeologi. *Sphinx, årsbok – vuosikirja – yearbook*, 2004, 2005, *Societas Scientiarum Fennica, Finska Vetenskaps-Societeten-Suomen Tiedeseura-The Finnish Society of Sciences and Letters*, 2005, s. 93–106.

Ringbom, Å., Heinemeier, J., Lindroos, A., Projektten Ålands kyrkor och Internationell murbruksdatering – en lägesrapport. Proceedings från det 9 Nordiska kyrkoarkeologiska symposiet i Kalundborg, i juni 2007, *Hikuin*, inlämnad till tryckning, utkommer 2009.

Ringbom, Å., Heinemeier, J., Lindroos, A., Brock, F., Building Roma Aeterna, Mortar Dating and Roman Pozzolana, Results and Interpretations, Proceedings from the conference, Building Roma Aeterna, Rome *Acta Institututum Romanum Finlandiae*, 2008 inlämnad till tryckning.

Ringbom, Å., Lindroos, A., Hale, J., Heinemeier, J., Lancaster, L., Brock, F., "Radiocarbon dating of mortar, Case studies, testing different types of Roman mortar", *Poster presented at the AIA Annual Meeting January 5, 2008, Chicago*.

Ringbom, Å., Hale, J., Heinemeier, J., Lindroos, A., and Brock, F., 2006. The use of mortar dating in archaeological studies of Classical and Medieval structures. *Proceedings of the Second International Congress on Construction History, Volume 3*, p. 2613–2633.

Ringbom Å., Hale J., Heinemeier J., Lindroos A. and Brock F. 2006. Mortar dating in Medieval and Classical archaeology. CHS (Construction History Society) Newsletter 73 (ISSN 0951 9203), p 11–18.

Ringbom, Å., Hale, J., Heinemeier, J., Lindroos, A. och Lancaster, L., Murbruksdatering i klassisk arkeologi, *Fossa*, 2/2006. Suomen Klassillisen Arkeologian Seura, Sällskapet för Klassisk Arkeologi i Finland, Societas Archaeologiae Classicae Fennica.

Ringbom, Å. & Remmer, C., *Ålands kyrkor, Volym I, Hammarland och Eckerö*, Mariehamn 1995.

Ringbom, Å., & Remmer, C., *Ålands kyrkor, Volym II, Saltvik, Ekenäs* 2000.

Ringbom, Å. & Remmer, C., *Ålands kyrkor, Volym III, Sund och Vårdö*, Mariehamn 2005

Ringbom, Å., Gustavsson, K., Lindroos, A., Heinemeier, J., and Sveinbjörnsdóttir, A., "Mortar dating – a method with a potential for the future, Bilan et Perspectives des Études Médiévales (1993-1998), Euroconférence (Barcelone, 8-12 juin 1999) *Actes du IIe Congrès Européen d'Études Médiévales* édité par Jacqueline Hamesse, Brepols Tournhout, Belgium, 2004, 195–207, illustrations, 718–723.

Ringbom, Å., Hale, J., Heinemeier, J., Lancaster, L., and Lindroos, A., "When did the Mortar Harden? A new method for dating buildings and other structures through AMS radiocarbon analysis". *Poster presented at the XVI International Congress of Classical Archaeology, The Associazione Internazionale di Archeologia Classica, Harvard University August 24, 2003.*

Ringbom, Å., Lindroos, A., Sveinbjörnsdóttir, A., Lancaster, L., Hale, J.R., and Heinemeier, J., "AMS 14C Dating of Mortar; a Method in Progress for Classical Archaeology", *AIAC NEWS 29/30, Bollettino informativo dell' Associazione Internazionale di Archeologia Classica*, Roma. Guigno/Settembre 2001, 2–4.

Ringbom, Å., Hakkarainen, G., Bartholin, T., och Jungner, H., "Åland Churches and Their Scientific Dating", *Proceedings of the Sixth Nordic Conference on the Application of Scientific Methods in Archaeology*, Esbjerg 1993, Arkeologiske rapporter nr 1, 1996, 291–302.

1 Hiekkanen, 1994, s. 215-216, 281-282; Hiekkanen 1998, s. 228-238; Hiekkanen 2003, 65; Hiekkanen 4/2004; Hiekkanen 6/2004; Hiekkanen 2007. 361–423, 590–598.

2 Lindroos 2005.

3 Lindroos, A., Ringbom, Å., Heinemeier, J., Sveinbjörnsdóttir, A., 2007; Ringbom, Å., Hale, J., Heinemeier, J., Lindroos, A., and Brock, F., 2006; Heinemeier, J., Ringbom, Å., Hale, J., Lancaster, L., Lindroos, L., Sveinbjörnsdóttir, Á.E., 2006; Hale, J., Heinemeier, J., Lancaster, L., Lindroos A., and Ringbom, Å. 2003; Hale, J., Heinemeier, J., Lancaster, L., Lindroos A., and Ringbom, Å., 2002; Ringbom, Å., Lindroos, A., Sveinbjörnsdóttir, A., Lancaster, L., Hale, J.R., and Heinemeier, J., 2001; Heinemeier, J., Jungner, H., Lindroos, A., Ringbom, Å., von Konow, T. och Rud, N., 1997.

4 T.ex. Ringbom 3/2004; Ringbom 5/2004.

5 Ringbom & Remmer 1995, 60–68, 204–208.

6 T.ex. Hiekkanen 1994, s. 281, not 246; Hiekkanen 1998; Hiekkanen, 2/2004; Hiekkanen 4/2004; Hiekkanen 2007, s. 591–592, noterna 139–140.

7 Hiekkanen 2008, s. 17-18, noterna 14 och 55.

8 Ringbom et al. 2009 (Kalundborgs proceedings).

9 Ringbom & Remmer 2005, 263; Jfr. Lindroos 2005, 55.

10 Finska Fornminnesföreningens första konsthistoriska expedition 1871, Historiska avdelningen, historiska enheten, topografiska arkivet Vårdö, Museiverket.

11 Ringbom & Remmer 2005, 264; Jfr. Liber Templum Sundensis, fol. 11, Sunds kyrkoarkiv; Acta Visitatoria 2.2. 1642 # 8; Acta Visitatoria 15.10. 1637 # 8; 18.2 1640 #5; 2.2. 1642 # 9; 25-1- 1649 # 3; 26.8 1654 #4.

VARHAISTA MAATALOUTTA PUIMASSA LOIMAAN SARASSA

Suomen maatalousmuseo Sarka järjesti helmikuun 5.–6. ensimmäisen Suomen varhaista maataloutta käsittelevän seminaarin. Se kokosi paikalle alan tutkijoita ja muita kiinnostuneita. Suurin osa esitelmöitsijöistä oli arkeologeja, mutta myös biologeja ja historioitsijoita oli mukana. Seminaarissa tulivat varsin hyvin esille yleisimmät varhaisen maatalouden tutkimuksessa käytetyt menetelmät ja ajankohtaisimmat tutkimuskysymykset.

Olen kiinnostunut arkeobotaniikasta, jonka avulla on pitkään tutkittu varhaista maataloutta, ja etenkin maanviljelystä. Arkeobotaniikan avulla saadaan selville, mitä kasveja menneisyydessä on viljelty, kerätty, syötetty eläimille jne. Suomessa arkeobotaanisia tutkimuksia on tehty jo pitkään ja niiden avulla on saatu paljon erilaista tietoa arkeologisilla kohteilla säilyneistä kasvinjäänteistä.

Seminaari oli mielestäni jouhevasti järjestetty ja bussikyyti Turusta oli hyvä idea. Ehkä bussikyytiä myös Helsingistä voisi harkita seuraavalla kerralla. Sarassa oli hyvä tila esitelmille, vaikka paljon suurempaa seminaariyhteisöä ei olisi paikalle mahtunutkaan. Mielestäni oli mukava huomata kuinka moni on kiinnostunut aiheesta. Kahden päivän aikana oli yksitoista esitelmää, joten aikaa jäi varsin hyvin keskusteluille. Suuren opiskelijoiden määrän selitti varmaankin se, että seminaari oli ilmainen ja bussikyydit halpoja. Ainakin itselleni on ollut antoisaa osallistua erilaisille

seminaareille opiskeluaikana, mutta niistä ei ole mitenkään mukava maksaa monta sataa euroa.

Varhaisen maatalouden tutkimuksen metodeina seminaarissa olivat esillä arkeologiset kaivaukset ja inventoinnit, osteologia, arkeobotaniikka, geenitutkimus, historiallisten asiakirjojen ja karttojen tutkimus sekä siitepölyanalyysit. Mielenkiintoista oli, ettei yksikään esitelmä käsitellyt maataloutta esinetutkimuksen kannalta, vaikka se tuntuu muutoin olevan tärkeä arkeologian osa-alue. Jäin hieman kaipaamaan myös siitepölytutkijan mielipidettä varhaisimpaan viljelyyn, koska metodi on kuitenkin niin monimutkainen, että arkeologin koulutuksella sen mahdollisia virhelähteitä tms. on sängen vaikea arvioida. Siitepölytutkimus on mielestäni paras metodi, jos halutaan tutkia laajalla ajallisella ja alueellisella tasolla maanviljelyn ja karjanhoidon leviämistä. Metodien ja ajanjaksojen skaala oli laaja, joten aina yhteisiä keskustelun aiheita ei tuntunut joka esitelmän jälkeen löytyvän. Ehkä paneelikeskustelu jostain yleisemmästä aiheesta olisi voinut olla kiinnostava lisä, jota voisi harkita seuraavaan seminaariin.

Esitelmät olivat kaikki kiinnostavia, mutta monesta tuli tunne, että vaikka varhaista maataloutta tunnetaan jo jonkin verran, niin tutkimuspotentiaalia vielä löytyy. Kristiina Mannermaan esityksessä pohdittiin, miksi varhaismetallikautisilta asuinpaikoilta on

löytynyt vain vähän kotieläinten luita. Mahdollisesti karjanhoidon merkitys on ollut vähäinen tai kotieläimiä on käsitelty jotenkin eri tavoin kuin muita eläimiä. Toisaalta syynä voi olla myös se, että kyseisen ajan asuinpaikkoja ei yksinkertaisesti ole kaivettu tarpeeksi. **Kreetta Lesellin** mukaan Raumalta oli löytynyt esiroomalainen naudan luu ja myös joistain myöhemmistä keskusteluista sain sellaisen kuvan, että hautamateriaaleissa kotieläinten määrä olisi suurempi kuin asuinpaikoilla. **Petri Halisen** esitelmän mukaan maataloutta alettiin harjoittaa siitepölyanalyysien perusteella Virossa Suomea huomattavasti aikaisemmin. Tämä on mahdollisesti johtunut siitä, että Suomessa on ollut erilainen eläimistö.

Rautakautisesta kiinteästä viljelyksestä selkeimpinä merkkeinä voidaan pitää eri puolelta Suomea löydettyjä muinaispeltoja. **Esa Mikkolan** ja **Riku Mönkkösen** sekä **Henrik Asplundin** ja **Terttu Lempiäisen** esitelmät käsittelivät rautakautisia muinaispeltoja, joita on Asplundin mukaan löytynyt jo peräti kolmetoista kappaletta. Esitelmissä käsiteltiin peltojen vaikeaa ajoitettavuutta ja sitä, miten eri materiaalit liikkuvat pelloissa. Molemmista esitellyistä pelloista on otettu makrofossiilinäytteitä, joiden perusteella ohra on ollut tärkein viljelykasvi. **Jouni Taitvaisen** esitelmässä käsiteltiin puolestaan raiwausröykkiöitä, joista vanhimmat on ajoitettu esiroomalaiselle rautakaudelle ja nuorimmat keskiajalle. Hattulan Retulansaaresta pieniä röykkiöitä oli löydetty 1500 kappaletta. Röykkiöiden levintää oli vertailtu historialli-

seen karttamateriaaliin ja niistä oli tehty makrofossiilianalyysyjä. Mielestäni olisi kiinnostava, jos niitä voitaisiin tutkia vielä lisää ja mahdollisesti tehdä myös siitepölyanalyysyjä. **Henrik Janssonin** esitelmän perusteella Uudenmaan uudet siitepölyanalyysit todistavat jo rautakautisesta viljelystä rannikolla ja saaristossa, jossa kalastusta on perinteisesti pidetty tärkeimpänä elinkeinona.

Terttu Lempiäisen esitelmä käsitteli eri rikkakasvien tulkintamahdollisuuksia tutkitessa varhaista viljelyä. Esitelmä oli varsin kiinnostava ja metodologia tulisi mielestäni soveltaa enemmän suomalaiseen materiaaliin. **Hannu Ahokkaan** esitelmä eri kasviviljelyyn liittyvistä kasveista yhdisteli kiinnostavalla tavalla mm. geeniteknologiaa ja erilaisia historiallisia lähteitä, mutta jäi ajallisesti jossain määrin epäselväksi. **Georg Haggrénin** esitelmässä kävi ilmi historiallisen lähdemateriaalin käytettävyyden maatalouden tutkimuksessa erityisesti 1500-luvulla. Historiallista materiaalia on kiinnostava verrata arkeologisten ja luonnontieteellisten metodien avulla saatuihin tietoihin, jolloin molempien metodien luotettavuutta voidaan arvioida.

Seminaari oli kaikin puolin antoisa ja sieltä sai uusia ideoita ja halua jatkaa Suomen varhaisen maatalouden selvittämistä. Toivottavasti seminaari saa jatkoa ja Suomen varhaisen maatalouden tutkimus kiinnostaa tulevaisuudessakin. ♦

Santeri Vanhanen
santeri.vanhanen@helsinki.fi

SUOMEN KESKIAJAN ARKEOLOGIAN SEURA –SÄLLSKAPET FÖR MEDELTIDSARKEOLOGI IN FINLAND RY.

Suomen keskiajan arkeologian seura – Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry. on toiminut keskiajan ja uuden ajan arkeologian tutkimuksen edistämiseksi vuodesta 1990 ja on Tieteellisten seurain valtuuskunnan jäsen.

Seuran tarkoituksena on edistää keskiajan ja uuden ajan arkeologian tutkimusta ja korkeakouluopetusta. Seura järjestää seminaareja, vierailuluentoja, opintomatkoja ulkomaille ja kotimaahan, ottaa kantaa ajankohtaisiin arkeologisiin kysymyksiin ja harjoittaa julkaisutoimintaa.

Seuran jäseneksi otetaan keskiajan ja uuden ajan arkeologiasta kiinnostuneita henkilöitä. Jäseneksi voi ilmoittautua kirjallisesti seuran osoitteeseen (SKAS, c/o Arkeologia, Henrikinkatu 2, 20014 Turun yliopisto.) tai sähköpostilla seuran puheenjohtajalle (yhteystiedot alla).

Jäsenmaksu on 20 € vuodessa, opiskelijoilta 14 € ja perheiltä 30 €. Erikseen tilattuna lehden vuosikerta on 20 €. Irtonumeron hinta on 5 €.

Osoitteenmuutoksista pyydetään ilmoittamaan seuran sihteerille (yhteystiedot alla).

Seuran kotisivut ovat osoitteessa:
<http://org.utu.fi/muut/skas>.

Puheenjohtaja:

Vt. Prof. Markus Hiekkanen
markus.hiekkanen@helsinki.fi
markus.hiekkanen@pp.inet.fi

Varapuheenjohtaja:

Anna-Maria Vilkuna
anna-maria.vilkuna@netsonic.fi

Sihteeri:

Sihteeri
Maija Helamaa
mkhela@utu.fi
0400-262 162

Rahastonhoitaja:

Hanna-Leena Salminen
Puh. 050-584 5222
hlsalminen@gmail.com

ISSN 1445-0334

DIGIPAINO
Uniprint 2009

